

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“BANK RİSKLƏRİ VƏ ONLARI YARADAN AMİLLƏRİN TƏDQIQI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Rəfiyev Elşən Şahmar oğlu

BAKI - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2021_-ci il**

“BANK RİSKLƏRİ VƏ ONLARI YARADAN AMİLLƏRİN TƏDQIQI”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə
İxtisaslaşma: Bank işi
Qrup: 604

Magistrant :
Rəfiyev Elşən Şahmar oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər :
i.ü.f.d., dos. Zeynalov Zakir
Hacı oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2021

Elm andı

Mən, Elşən Rəfiyev Şahmar oğlu and içirəm ki, “Bank riskləri və onları yaradan amillərin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“BANK RİSKLƏRİ VƏ ONLARI YARADAN AMİLLƏRİN TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Tədqiqat işinin mövzusunun aktualığı ondan ibarətdir ki, bank işi çox sayda riskə məruz qalır, çünki bir bank iş funksiyasına əlavə olaraq ictimai əhəmiyyətli və pul siyasətinin aparıcısı funksiyası daşıyır, bu zaman bank risklərinə dair bilik, tərif və nəzarət böyük maraq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin başlıca məqsədi bank sahəsində risklərin mahiyyətinin, onların formalaşmasına təsir edən amillərin tədqiq edilməsi, bu istiqamətdə dünya təcrübəsində risk menecmentinin beynəlxalq təcrübəsi və risk idarəetməsi fəaliyyətinin yüksəldilməsi məsələləridir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin tədqiqi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, analiz, induksiya və deduksiya kimi bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın əsas informasiya bazasını müxtəlif tədqiqatçıların bu sahədə tərtib etdiyi ədəbiyyatlar, statistik göstəricilər, elektron resurslar və digər vəsaitlər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın yeganə məhdudiyyəti pandemiya müddətində real əyani vəsaitlərə çıxışın az olması və elektron mənbələrə daha çox müraciət edilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat işində bir öncəki baxışlar öyrənilmiş və buna əsasən müxtəlif fikirlər şərh edilmişdir. Analiz və müqayisədən əldə edilən nəticələr elmi yenilik hesab edilə bilər. Belə ki bank sahəsində risklərin idarə edilməsi siyasətinin əsas istiqamətləri təhlil edilmiş, risk idarəetməsinin xüsusiyyətləri risk menecmentinin tətbiq sahələrinin əhəmiyyətliyi müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əks etdirilən dünya təcrübəsindən əldə edilən nəticələr ölkəmizdə kommersiya banklarının risk menecmenti və risklərin idarə olunması ilə əlaqədar müvafiq istiqamətlərdə istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: maliyyə bazarı, Kredit, bank işi, idarəetmə, daxili və xarici əməliyyatlar, məzənnə.

“RESEARCH OF BANK RISKS AND THE FACTORS THAT CREATED THEM”

SUMMARY

The actuality of the subject: The relevance of the research topic is that banking is exposed to many risks, because in addition to the function of a bank, it has a function of public importance and monetary policy, while knowledge, definition and control of banking risks are of great interest.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to study the nature of risks in the banking sector, the factors influencing their formation, the international experience of risk management in the world practice and the improvement of risk management.

Used research methods: A number of methods were used in the research of the dissertation, such as generalization, statistical analysis, analysis, induction and deduction.

The information base of the research: The main research database consists of literature, statistics, electronic resources and other resources compiled by various researchers in this field.

Restrictions of research: The only limitation of the study is the lack of access to real visual aids during the pandemic and the increasing use of electronic sources.

The novelty and practical results of investigation: Previous views were studied in the research work and different opinions were interpreted accordingly.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the research is that the results of the world experience reflected here can be used in relevant areas related to risk management and risk management of commercial banks in our country.

Keywords: financial market, credit, banking, management, internal and external operations, exchange rate.

İXTİSARLAR SİYAHISI

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
AİZ	Azad İqtisadi Zona
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
MKTİB	Mənzil-Kommunal Təsərrüfatı İdarələri Birliyi
TİM	Türkiyə İxracatçılar Məclisi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. BANK RİSKLƏRİNİN MAHİYYƏTİ.....	11
1.1. Bank risklərinin təsnifatı	11
1.2. Müasir dövrdə bank risklərinin idarə olunması	20
II FƏSİL. BANK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ İSTİQAMƏTLƏRİ	29
.....	
2.1. Bank risklərinin idarə olunmasının təhlili.....	29
2.2. Bank risklərinin idarə olunmasında kommersiya banklarının təcrübəsi.....	38
III FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANK RİSKLƏRİNİN İDARƏ	51
OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	51
3.1. Bank risklərinin idarə olunmasında Mərkəzi Bankın nəzarəti.....	51
3.2. Banklarda risk menecmentinin formalaşmasında müasir bank texnologiyalarının	
təkmilləşdirilməsi	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71
Cədvəllərin siyahısı	75
Qrafiklərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bank sistemlərinin formalaşdırılması və iş mexanizmində hər zaman idarə oluna bilən və edilə bilməyən risk faktorları mövcuddur. Buna görə bank risklərini proqnozlaşdırmaq və idarə etmək, maliyyə bazarındakı riskləri vaxtında qiymətləndirə bilmək olduqca vacibdir. Bank risklərinin təhlili və proqnozlaşdırılması üçün bir metodologiyaya ehtiyac var ki, maliyyə bazarında artan risk mənbəyi kimi gələcəyin amili yüksək gəlir mənbəyi təşkil etməlidir.

Kredit idarəçiliyi və investisiya idarəçiliyində portfel yanaşma elementlərinin, bank öhdəlikləri strukturunun iki qarşılıqlı müstəsna vəzifəsinin - gəlirlərin maksimuma çatdırılması və riskin minimuma endirilməsi baxımından optimal birləşməsinin formalaşmasında problemin həllinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, bank işi çox sayda riskə məruz qalır, çünki bir bank iş funksiyasına əlavə olaraq ictimai əhəmiyyətli və pul siyasətinin aparıcısı funksiyası daşıyır, bu zaman bank risklərinə dair bilik, tərif və nəzarət böyük maraq kəsb edir. Risk araşdırmasında iki əsas sahəni ayırmaq məsləhət görülür - risk səviyyəsinin tanınması və qiymətləndirilməsi və risk sahəsində qərar qəbul edilməsi.

Böhran şəraitində bank risklərinin peşəkar idarə olunması, risk faktorlarının operativ uçotu problemi maliyyə bazarı iştirakçıları və xüsusən də kommertiya bankları üçün çox vacibdir. Bank öz tərifinə görə cəmiyyətin ən etibarlı qurumlarından biri olmalı, iqtisadi sistemin dayanıqlığının əsasını təşkil etməlidir. Eyni zamanda, gündəlik risklərdə bank risklərinin peşəkar idarə olunması, əməliyyat identifikasiyası və risk faktorlarının uçotu da vacib xarakter daşıyır.

Müasir bank sistemləri heç bir halda mövcud və ya potensial risklər olmadan düşünülür.

Bank sahəsində yaxşı risk idarəetməsinin əsas elementləri aşağıdakılardır: yaxşı inkişaf etmiş kredit siyasəti və prosedurları; yaxşı portfel idarəetməsi; kreditlər

üzərində effektiv nəzarət; və ən əsası, sistemi idarə etmək üçün yaxşı təlim keçmiş işçilər.

Bu kurs işinin məqsədi bank riskləri və onların idarədilməsinə daha yaxından baxmaqdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bank riskləri və onları formalaşdıran başlıca amillərin tədqiq edilməsi daha çox beynəlxalq təcrübəyə xasdır.

P.P.Brusov, P.N.Brusov, N.P.Orexova, P.P.Kovalyov, Kabuşkin, Lavruşin, Kudryavsev və Y.N.Kiselev kimi rus tədqiqatçıları qeyd olunan məsələnin tədqiqinə öz əsərlərində geniş şəkildə yer vermişlər.

Lakin qeyd edilməlidir ki, son illər ərzində bank sahəsi, potensial risklər və onları formalaşdıran amillər yerli müəlliflərin tədqiqatlarında da əks olunmuşdur. Bu müəlliflər sırasına M.M.Bağirov, İ.M. Abbasov, X.Kazımlı, İ.Quliyev, Ə.Əlirzayev, Ə.H.Ələkbərov, T.N. Əliyevi aid edə bilərik.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri: Tədqiqat işinin başlıca məqsədi bank sahəsində risklərin mahiyyətinin, onların formalaşmasına təsir edən amillərin tədqiq edilməsi, bu istiqamətdə dünya təcrübəsində risk menecmentinin beynəlxalq təcrübəsi və risk idarəetməsi fəaliyyətinin yüksəldilməsi məsələləridir. Bu məqsədlərə uyğun müəyyən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti formalaşır:

- bank risklərinin mahiyyətinin nəzərdən keçirilməsi;
- bank risklərinin idarə edilməsi yanaşmalarının, prinsiplərinin tədqiq edilməsi;
- bank sisteminin risklərini tənzimləyən mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Risklərdən yayınma və onların aradan qaldırılması hallarının xüsusiyyətləri və s.

Tədqiqat işinin obyektini və predmeti: Tədqiqat işinin əsas obyektini bank sferasında risk amilinin təhlili və risk menecmentinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, predmetini isə bank sferasında risklərin idarə edilməsi və risk menecmentinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın əsas informasiya bazasını müxtəlif tədqiqatçıların bu sahədə tərtib etdiyi ədəbiyyatlar, statistik göstəricilər, elektron resurslar və digər vəsaitlər təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya işinin tədqiqi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, analiz, induksiya və deduksiya kimi bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın yeganə məhdudiyyəti pandemiya müddətində real əyani vəsaitlərə çıxışın az olması və elektron mənbələrə daha çox müraciət edilməsidir. Bu məqam əslində beynəlxalq təcrübənin daha çox tədqiq edilməsi və müqayisələrin aparılması üçün əsas rolunu oynayır.

Tədqiqat elmi yeniliyi: Tədqiqat işində bir öncəki baxışlar öyrənilmiş və buna əsasən müxtəlif fikirlər şərh edilmişdir. Analiz və müqayisədən əldə edilən nəticələr elmi yenilik hesab edilə bilər. Belə ki bank sahəsində risklərin idarə edilməsi siyasətinin əsas istiqamətləri təhlil edilmiş, risk idarəetməsinin xüsusiyyətləri risk menecmentinin tətbiq sahələrinin əhəmiyyətliliyi müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əks etdirilən dünya təcrübəsindən əldə edilən nəticələr ölkəmizdə kommersiya banklarının risk menecmenti və risklərin idarə olunması ilə əlaqədar müvafiq istiqamətlərdə istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. BANK RİSKLƏRİNİN MAHIYYƏTİ

1.1. Bank risklərinin təsnifatı

Tarixi inkişaf prosesinin müxtəlif dövrlərində baş verən iqtisadi yüksəliş hadisələri sahibkarların və investorların riskli qərarlar verməsi ilə bağlı olmuşdur. İnsan cəmiyyətinin müxtəlif sahələri kimi müasir bank sektoru da risklər olmadan düşünülə bilməz. Risk hər hansı bir sahədə bütün əməliyyatlarda mövcuddur, bu yalnız fərqli miqyaslarda özünü göstərir. Müxtəlif sahələrdə olan risklər fərqli yollarla kompensasiya edilir. Bank əməliyyatlarının aparılması üçün riski tamamilə aradan qaldıracaq və əvvəlcədən müəyyən bir maliyyə nəticəsini təmin edəcək variantları axtarmaq son dərəcə sadələşmə adlandırıla bilər. Belə ki bazar şəraitində işə belə bir yanaşma ilə uzun müddət mövcud olmaq mümkündür deyildir.

Nəticə etibarilə bankçılıq üçün ümumiyyətlə potensial risklərdən qaçmaq mümkün deyil, onu təxmin etmək və minimum səviyyəyə endirmək isə fayda göstərə bilər. Bank sektorunda risk dedikdə, adətən bankın müəyyən maliyyə əməliyyatları nəticəsində mənbələrinin bir hissəsini itirməsi, gəlirlərini əldən çıxarması və ya əlavə xərclər çəkməsi ehtimalı, daha doğrusu, təhlükəsi nəzərdə tutulur.

Risklər bank işinin mərkəz anlayışı hesab edilir. Bank riskləri məqbul, nəzarət oluna bilən və maliyyə imkanları və səlahiyyətləri daxilində həll edilə bilən olurlar. Bank işində hər zaman yüksək mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Ancaq bu istək itkilər vermə ehtimalı ilə səciyyələnir. Bank fəaliyyətinin riski bankın həqiqi mənfəətinin planlaşdırılan, gözləniləndən daha az olması ehtimalı deməkdir. Belə ki bank işində gözlənilən gəlir nə qədər yüksək olarsa, potensial risk də o qədər yüksəkdir. Bir bankın əməliyyatlarının gəlirlilik dərəcəsi ilə çox sadələşdirilmiş versiyada olan riski arasındakı əlaqə düz mütənasib asılılıq əlaqəsi kimi səciyyələndirilə bilər.

Bank riski, nəticənin qeyri-müəyyənliyini əks etdirən və reallığın gözləniləndən mənfi kənarlaşma ehtimalını xarakterizə edən bir bank fəaliyyətinin situasiya xarakteristikasıdır (Воронин Ю.М. 2017: с.113).

Bu tərif bank risklərini başa düşmək üçün lazım olan bütün zəruri əsas konsepsiyalara - qərar qəbul etmə vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyinə və planlaşdırıldığından mənfi sapma ehtimalına lazımi diqqət yetirir. Bu təriflərlə əlaqəli olaraq aşağıdakı kateqoriyaların tətbiq edilməsinə nəzarət etmək lazımdır:

Xərc - Bankçılıq sahəsi müxtəlif xərclər olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Bank xərcləri, əmanətçilərə faiz ödəmə ehtiyacı, digər maliyyə və kredit təşkilatlarından alınan kredit mənbələri üçün ödənişlər, bank işçilərinə ödəniş üçün vəsait ayrılması və digər əməliyyat xərcləri ilə əlaqələndirilir. Xərclər konsepsiyasına tətbiq edildikdə, risk anlayışı özünü aşağıdakı ehtimallarda göstərə bilər:

- bazar vəziyyətindəki dəyişiklik əmanətlər üzrə ödənilən faizlərin artırılmasına ehtiyac yaratdı;
- kredit ehtiyatlarının ümumi açığı onların alışı dəyərindəki artımda əks olundu;
- digər kredit təşkilatlarında işçilərin maaşlarında artım bankın müvafiq tədbirlər görməsini zəruri etdi və s.

İtkilər - Gəlir çatışmazlığı və ya planlaşdırıldığından artıq xərclərin olması şəklində ortaya çıxan zərərlər, gələcəkdəki əməliyyatların qeyri-kafi təhlili, səhv hesablamalar, şərtlərin əlverişsiz təsadüfə və ya vəziyyətin sadəcə gözlənilməzliyi səbəbindən baş verir. Vəsaitin məntiqsiz bölüşdürülməsi, bazar imkanlarının və təhlükələrin düzgün qiymətləndirilməməsi ilə əlaqəli bu cür itkilərin riski bankı həmişə ciddi problemlərlə üz-üzə qoyur.

Bank mənfəətlərinin və əldə ediləcək gəlirlərin gözlənilməz azalması kimi başa düşülən zərərlər bank işinə xas olan riski xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici rolunu oynayır. Bu göstərici yuxarıda göstərilən kateqoriyaların bütün xüsusiyyətlərini birləşdirir və bu səbəbdən risk dərəcəsini ən yaxşı şəkildə xarakterizə edir (Bəşirov R.A. 2014: s.123).

Beləliklə, risk, yaxınlaşan hadisənin risklilik səviyyəsinin və risk strategiyasının keyfiyyətinin göstəricisi olan bankın zərər təhdidi kimi tərif edilə bilər.

Beləliklə, risk və zərər anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır. Nəticə etibarilə, risk, zərər kateqoriyasından istifadə edərək kəmiyyət olaraq da təsvir edilə bilər. Bu yanaşma risk nəzəriyyəsinin inkişafı üçün əsas rolunu oynayır.

Kəmiyyət olaraq, risk miqdarı mütləq və nisbi göstəricilərdə ifadə edilə bilər. Mütləq mənada risk müəyyən bir əməliyyatın həyata keçirilməsində mümkün itkilərin miqdarıdır. Lakin bu itkiləri kifayət qədər dəqiqliklə qiymətləndirmək həmişə mümkün deyil. Ehtimal olunan zərərlərin məbləğini bank fəaliyyətini xarakterizə edən hər hansı bir göstərici ilə, məsələn, kredit resurslarının həcmi, bankın müəyyən bir əməliyyatın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclərinin və ya gəlirlərinin miqdarı ilə əlaqələndirilsə, risk miqdarı nisbi baxımdan əldə ediləcəkdir.

Riskin mütləq və nisbi baxımdan təsviri banklar tərəfindən çox vaxt tətbiq olunur. Eyni zamanda, mütləq ifadədə risk, konkret bir əməliyyata gəldikdə hesablanır. Bankın üst rəhbərliyi müxtəlif bank əməliyyatları apararkən qəbul edilə bilən risk səviyyəsi ilə bağlı tənzimləmə hazırlayırsa, müəyyən əməliyyatlar nəticəsində gözlənilən gəlir məbləğinə nisbətə risk məbləğini xarakterizə edən nisbi göstəricilər də tətbiq olunur. Beləliklə, risk anlayışı zərər analizindən istifadə edərək ağılabatan bir dəqiqliklə qiymətləndirilə bilən ehtimal olunan bir kateqoriyadır.

Risk səviyyəsi aşağıdakı hallarda artır:

- gözləntilərin əksinə olaraq qəfil problemlər yarandıqda;
- keçmiş təcrübəyə uyğun olmayan yeni vəzifələr qoyulduqda;
- rəhbərlik maddi ziyanə səbəb ola biləcək zəruri və təcili tədbirlər görə bilmədikdə;
- bankın fəaliyyətinə dair mövcud prosedur və ya mükəmməl olmayan qanunvericilik müəyyən bir vəziyyət üçün bəzi optimal tədbirlərin alınmasına mane olduqda və s.

Bank əməliyyatları olduqca müxtəlifdir, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və dolayısı ilə müəyyən bir risk səviyyəsi və ya sabit bir itki ehtimalı vardır. Bütün bank əməliyyatları müxtəlif müştərilər və dəyişən bazar şərtləri ilə tamamlanır ki, bu da bəzi risk qiymətləndirmə meyarlarının inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

Demək olar ki, bütün növ bank əməliyyatları risk altındadır. İndiki mərhələdə müxtəlif kommersiya banklarının risklərini təhlil edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi;
- bank sisteminin natamam formalaşması;
- bəzi əsas qanunvericilik aktlarının olmaması və ya mükəmməl olmaması;
- qanunvericilik bazası ilə həqiqi vəziyyət arasındakı uyğunsuzluq;
- inflyasiya və s.

Bu hallar ortaya çıxan bank risklərinin cəmi və onların öyrənilməsi metodlarında ciddi dəyişikliklər edir. Lakin bu, risklərin yaranması və onların səviyyəsinin dinamikasında meyillərin ümumi problemlərinin mövcudluğunu istisna etmir.

Tədricən, risklər nəzəriyyəsinin inkişafı ilə analiz metodologiyası və texnikası inkişaf etdi. Bank risklərinin təhlili metodologiyasının aşağıdakı əsas mərhələləri müəyyən edilə bilər (Qeybullayev Q. 2019: s.338).

1. Müəyyən bir növün səviyyəsini və ya fəaliyyətinin ümumi riskini, ortağının, qarşı tərəfin, müştərinin, tədarükçünün, vasitəçinin və s. fəaliyyətini təhlil edən bir bankın növü və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
2. Təhlil olunan fərdi riskin və ya bir sıra müxtəlif risklərin təsir dairəsinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Hesablama metodologiyası, səhvlər səviyyəsinin təhlili, mütləq və nisbi sapmaların müəyyənləşdirilməsi;
4. Xüsusi təhlil edilmiş bir riski idarə etmək bacarığının öyrənilməsi;
5. Mövcud və potensial risk vəziyyətlərini idarə etmək üçün vasitələr və metodların seçilməsi;

6. Təhlilin səmərəliliyinin və onun nəticələri əsasında təklif olunan tövsiyələrin qiymətləndirilməsi.

Bank praktikasında risk qiymətləndirilərkən əsasən müştərilərin iflas etmə ehtimalı, maliyyə vəziyyətinin kəskin pisləşməsi, depozitlərə qoyulmuş vəsaitlərin müəyyən bir hissəsinin çıxarılması, valyutaların və qiymətli kağızların məzənnəsindəki dəyişikliklər, həmçinin müxtəlif pul məhdudiyyətləri ehtimalı nəzərə alınır. Nəzərə alınmalıdır ki, bütün risk faktorlarını nəzərə almaq praktiki olaraq mümkün deyil, buna görə qiymətləndirmə müəyyən fərziyələrə əsaslanır və nəticə müəyyən dərəcədə ehtimal xarakteri daşıyır. Lakin bu uyğun bir risk strategiyasının hazırlanmasının əhəmiyyətini azaltmır.

Risk strategiyasının inkişafı bir neçə ardıcıl mərhələdən keçir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Müəyyən bank əməliyyatlarının planlaşdırılmasında və həyata keçirilməsində müəyyən bir risk növünü artıran və azaldan amillərin müəyyənləşdirilməsi;

2. Müəyyən olunmuş amillərin mövcud risklərə və onların aradan qaldırılmasına təsirinin güc baxımından təhlili;

3. Xüsusi bir risk növünün qiymətləndirilməsi;

4. Optimal risk səviyyəsinin yaradılması;

5. Fərdi əməliyyatların qəbul edilə bilən risk səviyyəsinə uyğunluğu baxımından təhlilinin aparılması;

6. Riskin azaldılması üçün tədbirlərin hazırlanması.

Riski təsir edən amillərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar, bir qayda olaraq, banklar tərəfindən tam şəkildə nəzərdən keçirilmir, ancaq vaxtaşırı yenidən baxılan yalnız müəyyən bir standart amillər müəyyənləşdirilir. Bu amillər konkret bir dizayn məqsədi daşımır, ancaq risk təhlili üçün ilkin əsas rolunu oynayır, eyni zamanda, tamamilə riyazi qiymətləndirmələri “canlandırır” və təfərrüatlandırır.

Risk hər hansı bir əməliyyatda mövcuddur, yalnız fərqli miqyasda ola bilər. Bu səbəbdən bank işi sahəsində ümumiyyətlə riskdən çəkinmək deyil, onu gözləmək və minimum səviyyəyə endirmək vacibdir.

Risk adətən bankın müəyyən maliyyə əməliyyatları nəticəsində resurslarının bir hissəsini, əsas gəlirlərini itirməsi və ya əlavə xərc çəkməsi ehtimalı, daha doğrusu, təhlükəsi kimi başa düşülür (Воронин Ю.М. 2017: с.113).

Bank riskləri təsir dairəsindən və ya meydana gəlməsindən asılı olaraq xarici və daxili qruplara bölünürlər.

Xarici risklərə bankın və ya müəyyən bir müştərinin fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan, siyasi, iqtisadi və digər risk ehtimalları daxildir. Bunlar müharibə, inqilab, milliləşdirmə, xaricdəki ödəmələrin qadağan edilməsi, borcların konsolidasiyası, embarqo tətbiq edilməsi, idxal lisenziyasının ləğvi, ölkədəki iqtisadi böhranın kəskinləşməsi, təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan itkilərdir.

Daxili risklər, öz növbəsində, bankın əsas və köməkçi fəaliyyətlərinə görə zərərlərə bölünür. Birincisi, ən ümumi risk qrupunu təmsil edir: kredit, faiz dərəcəsi, valyuta və bazar riskləri. İkincisi, əmanətlərin formalaşması ilə bağlı yarana biləcək zərərləri, yeni fəaliyyət növlərinin risklərini, bankdan sui-istifadə risklərini əhatə edir.

Mühasibat xarakterinə görə bank riskləri balans və balansdankənar əməliyyatlara bölünür. Çox vaxt balans əməliyyatlarından yaranan kredit riski, məsələn, bir müəssisənin iflas etməsi vəziyyətində balansdankənar əməliyyatlara şamil edilir. Həm balansdaxili, həm də balansdankənar hesablamalarda eyni vaxtda baş verən bir və eyni fəaliyyətdən mümkün zərərlərin dərəcəsini düzgün nəzərə almaq vacibdir.

Fürsətlər və tənzimləmə metodları baxımından risklər açıq və qapalı olaraq səciyyələndirilir. Açıq risklər bank sferasında tənzimləmə proseslərinə tabe deyildir. Qapalı risklər şaxələndirmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə, yəni bankın əməliyyatlarının ümumi həcmi qoruyaraq çox sayda müştəriyə verilən kiçik miqdarda kreditlərin geniş bir şəkildə bölüşdürülməsi yolu ilə tənzimlənir. Buraya depozit sertifikatlarının tətbiqi; kreditlərin və əmanətlərin sığorta edilməsi prosesi və s. daxildir.

Hesablama metodlarına görə isə bank riskləri kompleks (ümumi) və xüsusi risklər olaraq səciyyələndirilə bilər. Kompleks risklər bankın gəlirindən əldə etdiyi riskin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasını əhatə edir. Xüsusi risk, müəyyən bir bank əməliyyatı və ya qruplar üçün risk nisbətləri miqyasının yaradılmasına əsaslanır.

Bank risklərinin əsas növləri aşağıdakılardır:

1. *Faiz dərəcəsi riski* - faiz dərəcələrindəki gözlənilməz, bank üçün əlverişsiz hesab edilən dəyişikliklər, marjanın əhəmiyyətli dərəcədə azalması, sıfıra və ya mənfi göstəriciyə endirilməsi səbəbindən zərər çəkmə ehtimalı nəzərdə tutulur. Faiz dərəcəsi riski, təmin edilmiş borc vəsaitlərinin qaytarılması şərtlərinin üst-üstə düşmədiyi və ya aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə dərəcələrin müxtəlif yollarla (sabit dərəcələrə qarşı dəyişkən dərəcələrə və əksinə) təyin edildiyi hallarda formalaşır. Sonuncu halda, nümunə olaraq dəyişkən dərəcələrin qısa müddətə borc götürdüyü və dəyişkən dərəcələrin gözlənilən səviyyəni keçməyəcəyi gözlənilən kreditlərin sabit dərəcələrlə uzun müddətə verildiyi bir vəziyyətdir (Əsgərova R.V. 2017: s.229).

Faiz riskinə ən çox həssas olan və məruz qalanlar, spekulyativ mənfəət əldə etmək üçün mütəmadi olaraq faiz dərəcələrini tətbiq edən və faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasına kifayət qədər əhəmiyyət verməyən banklar hesab edilir.

2. *Xarici valyuta riski* - milli valyutaya münasibətdə xarici valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqəli xarici valyuta (məzənnə) itkiləri təhlükəsi nəzərdə tutulur.

Valyutaların dəyişkənliyindən qaynaqlanan bu risk növü, xüsusilə 70-80-ci illərdə, üzən məzənnələrə keçid dövründə Qərb iqtisadiyyatında özünü göstərmişdir. Fərqi valyuta bazarlarında eyni valyutaların məzənnələrinin uyğunsuzluğu və ya zamanın fərqli nöqtələrindəki məzənnə fərqləri nəticəsində spekulyativ gəlir əldə etmək istəyən banklar üçün valyuta riski xüsusilə yüksək səviyyədədir. Xarici valyuta riski, məzənnə riski və inflyasiya riski olaraq təsnif edilə bilər.

3. *Bazar riski* - Banklarda bazar riskləri faiz dərəcəsi və valyuta riskləri ilə sıx əlaqəlidir. Bazar riski mümkün zərərlər, yəni öhdəliklərin bazar dəyərindəki dəyişikliklərindən, likvidlik dərəcəsinə dəyişikliklərdən qaynaqlanan xərclər deməkdir. Qiymətli kağızlara yatırımlar xüsusilə bu cür risklərə daha çox məruz qalır. Bazar dəyəri tələb və təklif nisbəti ilə meydana gəlir, yəni kotirovka edilir. Qiymətli kağızların kotirovkasına borc vermə nisbətindəki dalğalanmalar (dalğalanma dedikdə, faiz dərəcələrinin artması ilə qiymətli kağızların ucuzlaşması prosesi nəzərdə tutulur), şirkətlərin, qurumların gəlirliliyində və maliyyə rifahında dəyişikliklər, pulun inflyasiya amortizasiyası da təsir göstərə bilər.

4. *Likvidlik riski* - bankın balans öhdəliklərindəki aktiv tələbləri ilə əhatə edə bilməməsi halında zərər riski nəzərdə tutulur. Bu risk, tələb olunmayan və etibarsız müddəti əhatə edən depozitlərin xaricə çıxma ehtimalını proqnozlaşdırma qabiliyyəti ilə minimuma endirilir; müştərilərdən kreditə tələbin artması halları, iqtisadi mühitdəki baş verən dəyişikliklər və s. nəzərə alınmalıdır.

5. *Kredit riski* - borc alan vətəndaşlar tərəfindən əsas borcun vaxtında ödənilməməsi və faizlər səbəbindən zərər görmə ehtimalı nəzərdə tutulur. Kredit riski, yuxarıdakı bütün riskləri (strateji risk, yenilik riski, əməliyyat və texnoloji risklər, balanssız likvidlik riski, resurs bazası meydana gətirmə riski, faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, bazar riski və s. kimi risklər) birləşdirən çox geniş bir anlayışdır. Kredit əməliyyatları risk dərəcəsinin ifadəsi, digər aktivlərlə müqayisədə kredit xarakterli əməliyyatlar (kreditlər, faktoring, veksellərin uçuğu, təminatlar) üzrə ən yüksək faiz dərəcəsidir. Kredit dərəcələri banka bir müddət üçün təmin edilmiş vəsaitlərin dəyərini, girov dəyərindəki dəyişiklik riskini və borcalan tərəfindən borc ödəmə riskini nəzərdə tutmalıdır.

Risk strategiyasının hazırlanmasının çox vacib bir hissəsi müəyyən edilmiş riskin azaldılması və ya qarşısının alınması üçün tədbirlərin hazırlanmasıdır.

Bank risklərinin qiymətləndirilməsi üç yolla həyata keçirilə bilər:

1. Statistik metod - statistik materiallar əsasında müəyyən bir hadisənin baş vermə ehtimalı müəyyən edilir;

2. Ekspert qiymətləndirmə metodu - müxtəlif sahələrdə mütəxəssislərin risk qiymətləndirməsində iştirak etmələri ilə müəyyən edilir;

3. Analitik metod - risk sahələrinin təhlil edilməsi və yuxarıda göstərilənlər də daxil olmaqla, müxtəlif metodların istifadəsi, özəl və ümumi risk səviyyəsini müəyyənləşdirmə nəzərdə tutulur. Bank yalnız özəl riskləri- yəni, tək bir bank əməliyyatı üçün mövcud olan riskləri deyil, bütün fəaliyyət dairəsində ümumi və ya məcmu halda bank risklərini qiymətləndirməlidir.

Müxtəlif riskləri bankın itkilərə məruz qalacağı ilə bağlı bir təhlükə kimi təyin edərək, böyüklüyü “qarşıdakı əməliyyat” ın risklilik səviyyəsinin göstəricisi hesab etmək olar. Bu konsepsiyanın ehtimala əsaslanan mahiyyətinin mövcud olması barədə konkret nəticəyə gəlmək olar. Bu səbəbdən risk, zərər analizindən istifadə edərək əğlabatan bir dəqiqliklə qiymətləndirilə bilər.

Kəmiyyət göstəricilərinə görə, risk miqdarı mütləq və nisbi olaraq ifadə edilə bilər. Lakin bu itkiləri kifayət qədər dəqiqliklə qiymətləndirmək həmişə mümkün olmamışdır.

Ehtimal edilən zərərlərin məbləğini bank fəaliyyətini xarakterizə edən hər hansı bir göstərici, məsələn, kredit resurslarının həcmi, bankın müəyyən bir əməliyyatın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclərinin və ya gəlirlərinin miqdarı ilə əlaqələndiririksə, risk miqdarı nisbi baxımdan əldə ediləcəkdir. Müxtəlif əməliyyatlar aparılarkən məqbul bir səviyyənin qurulması və risklərin nisbi ifadəsi bankın siyasətini hazırlayarkən istifadə edilir. Bu, risk strategiyasının konsepsiyası olan riskin qiymətləndirilməsinə, məqbul səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş yanaşmaların inkişafı üzrə kompleks işin görünən son nəticəsidir. Risk strategiyasının inkişafı bir neçə mərhələdən keçir:

- Müəyyən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müəyyən bir risk növünü formalaşdıran, artıran və azaldan potensial amillərin müəyyənləşdirilməsi;

- Müəyyən olunmuş potensial amillərin riskə təsirinin gücü baxımından təhlil edilməsi;
- Xüsusi risk növlərinin qiymətləndirilməsi;
- Optimal risk növlərinin yaradılması;
- Fərdi əməliyyatların qəbul edilə bilən risk səviyyəsinə uyğunluğu baxımından təhlili;
- Riskin azaldılması üçün tədbirlərin hazırlanması.

Bu yarımfəsildə bank risklərinin mahiyyəti, tez-tez rast gəlinən risklərin növləri və bank fəaliyyətinin nəticələrinə təsir dərəcəsini müəyyən edən amillər sadalanmışdır.

1.2. Müasir dövrdə bank risklərinin idarə olunması

Bank risklərinin idarə edilməsi problemi Qərb ədəbiyyatında və eləcə də yerli mənbələrdə geniş tədqiq edilmişdir. Mövcud mənbələrin təhlili olduqca çox sayda müxtəlif risk tərifinin mövcudluğu fikrini ortaya çıxarır. Bank riskinin bir risk hadisəsinin pul ifadəsi olaraq nəzərə alınması və tərfi daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Riyazi baxımdan risk hadisəsi dedikdə, bu tərifdəki bir risk hadisəsi müəyyən elementar hadisələrin birləşməsindən ibarət olan kompleks bir hadisə deməkdir. İqtisadi baxımdan bir risk hadisəsi gözlənilən nəticəni təhrif edən və bu təhrifə səbəb olan bir sıra elementar və mürəkkəb hadisələrin formalaşması və qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb bir vəziyyət kimi təqdim edilə bilər. Bu formuldan da görüldüyü kimi, “risk” kateqoriyasının mahiyyəti iki kateqoriyadan istifadə etməklə aşkar olunur:

Bank riskləri təsnifatının formalaşmasına ən populyar yanaşmalar spesifik, ağırlıqlı, sistemli və faktor yanaşmalar hesab edilir.

Xarici praktikada bu risklərin formalaşması və baş verməsi səbəbindən bankın müəyyən ziyan çəkdiyi sahələrdən asılı olaraq, bank risklərinin təsnifatından ibarət olan ümumi bir yanaşma istifadə edilir, yəni belə bir təsnifat qurma meyarı bankın iflasının mümkün səbəbləridir. Bu yanaşma, hər hansı bir kommertiya bankının öz risklərini

idarə etməsi, mümkün zərərlər üçün müəyyən kapital saxlaması ilə şərtlənir. Təbii ki, ehtiyat kapitalı, müxtəlif risklərin meydana gəlməsi banklar üçün fərqli xarakter daşdığına görə qeyri-bərabər paylanır. Nəticədə bank riskləri bəzən bankın ehtiyat kapitalındakı payına (risk altındakı kapitalına) görə təsnif edilir.

Bank risklərinin təsnifatının əsas fəaliyyət növləri, bankın daxili və xarici iş proseslərinə uyğun olaraq həyata keçirildiyi sistematik bir yanaşma ən çox yerli banklar tərəfindən istifadə edilir. Bu yanaşma, bankın ən böyük risk mövqelərini əks etdirən yüksək səviyyəli təfərrüatlarla əlaqəli kifayət qədər mürəkkəb bir risk quruluşu ilə xarakterizə olunur.

Bank riskləri ilə bağlı bu və ya digər yanaşmanın məqsədəuyğunluğu məsələsi bu gün də sual altındadır. Hər bir kommersiya bankı özü üçün spesifik reallıqlarına əsasən bank risklərinin optimal təsnifatını müəyyənləşdirir. Bu prosesdəki əsas problem elmi əsaslandırılmış bir təsnifatın qurulmasıdır (Кривошеев В. 2017: с.167).

Bank risklərini təsnif etmək üçün ən yaxşı seçim faktorial yanaşma hesab edilir. Belə bir təsnifatın tərtib edilməsinin ən başlıca nəticəsi, bankın bütün ən ümumi risk mövqelərinin göstərildiyi sözdə risk xəritəsinin yaradılmasıdır. Artıq müəyyən edilmiş, kredit və ya faiz kimi yuxarı riskləri təsnif edərkən sistematik bir yanaşma istifadə etmək məqsədəuyğun olar. Nəticədə, hər bir risk hadisəsinin ayrı bir risk növü kimi uyğun gələcəyi ibtidai bir risk hadisəsi üçün ətraflı bir təsnifat almaq mümkün olar.

Bank risklərinin idarə edilməsi məsələlərinə gəldikdə, idarəetmə prinsiplərinin müstəsna əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir. Ən ümumi formada idarəetmə prinsipləri idarəetmə prosesi, cəmiyyətin və onun istehsal güclərinin mahiyyəti və inkişaf səviyyəsindən irəli gələn normalar, qaydalar və nümunələr ilə əlaqəli olaraq müəyyən edilə bilər ki, bu qaydalara və prinsiplərə riayət edilməsi cəmiyyət qarşısında qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə çatmağa yardımçı olur.

Bank risklərinin idarə edilməsi aşağıdakı prinsiplər əsasında icra edildikdə mümkün olur:

- Bütövlük - məcmu bank riskinin elementlərini ümumi və bütöv bir sistem kimi nəzərdən keçirmək ehtiyacı;

- Açıqlıq (bu sistemin “bank riskləri” bir sıra xarici faktorlara tabe olduğu və nəticədə mövcud bank sisteminin alt sistem olduğu üçün bu sistemin muxtar və ya təcrid olunmuş hesab edilməsi məqsədəuyğun deyildir);

- İyerarxik quruluş - bank sisteminin elementləri ciddi tabeliyə sahib olmalıdır;

- Strukturlaşdırma - “bank riskləri” sisteminin əsas meyarı elementlər arasındakı sabit əlaqələrin və bu əlaqələrin qanunları olan aydın bir quruluşa sahib olmasıdır;

- Səmərəlilik - bank risklər sisteminin idarə olunması istiqamətində maksimum səmərəlilik üçün çalışmalıdır;

- Tənzimləmə - bu o deməkdir ki, sistemdə baş verən bütün proseslər ciddi şəkildə tənzimlənməlidir;

- Prioritetləri dərk etmə - kredit riskinin idarə edilməsindəki prioritetlər dəqiq başa düşülməlidir;

- Ardıcılıq - sistem elementlərinin işləməsi və qarşılıqlı əlaqələrinin təmin edilməsi təşkilatın strategiyası səviyyəsində koordinasiya edilməlidir;

- Məlumatlılıq - bank risklərinin idarə olunması prosesi obyektiv, etibarlı prinsiplər əsasında və müvafiq məlumatların mövcudluğu ilə müşayiət edilməlidir;

- Davamlılıq, çeviklik.

Yuxarıda göstərilən prinsiplərdən ilk beşi - bütövlük, açıqlıq, iyerarxiklik, strukturlaşdırma və səmərəlilik bank riskinin idarə olunmasına sistemə bir yanaşma zərurətindən irəli gəlir və qalan altı ilə birlikdə risklərin idarə edilməsi fəaliyyətləri üçün rəhbər əsas kimi təyin edilir.

Risk menecmenti metodologiyası bank risklərinin idarə edilməsinin mərhələli nəzərdən keçirilməsini təmin edir və bu prosesin strateji səviyyəsi kimi çıxış edir. Bu texnikadan istifadə etməklə nəzərə almaq lazımdır ki, ilk və son mərhələlərin olması bank risklərinin idarə edilməsi prosesinin son mərhələdə başa çatması demək deyil.

Əksinə, bank risklərinin idarə edilməsinin əsas prinsipi, bu mərhələnin hər birinin həm funksional, həm də təşkilati cəhətdən qalanları ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olduğu prinsipinin nəzərə alınmasıdır. Bu metodologiya çərçivəsində bank risklərinin idarə olunması ardıcıl olaraq aşağıdakı mərhələlərdən keçən bir proses kimi təqdim olunur:

1. Riskin müəyyənləşdirilməsi;
2. Risklərin meydana gəlməsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
3. İdarəetmənin təsiri və nəzarətinə dair qərarların qəbul edilməsi.

Formallaşma dərəcəsinin tətbiq edilməsi bank risklərinin idarə olunması metodlarının təsnifatı üçün bir meyar kimi ideal hesab edilə bilər.

Qeyri-rəsmiləşdirilmiş metodlar, analitik prosedurların məntiqi səviyyədə aparılmasına əsaslanan, bank analitiklərinin uğurlu elmi tədqiqatları ilə dəstəklənən metodlar kimi başa düşülür.

Bu siyahıya ekspert qiymətləndirmə metodları - Delphian metodu, morfoloji analiz metodu, ssenari analizi, qərar ağacı metodu, əmsal analizi və s. kimi metodlar daxildir.

Bu metodların fərqli xüsusiyyəti kredit riskinin idarə edilməsində subyektiv və obyektiv prinsiplərin birləşməsi və tətbiq edilməsidir.

Sərt rəsmiləşdirilmiş analitik asılılıqlardan və mürəkkəb riyazi aparatdan istifadə olunan metodlar rəsmiləşdirilmiş kimi təsnif edilməlidir.

Müasir elm sferası risklərin idarə olunmasında ən çox istifadə olunan və ümumi metodlar kütləsindən ayırd edilə bilən bu cür metodların kifayət qədər çox olduğunu bildirir.

Buraya diferensial, inteqral, loqarifmik, indeks metodu, əsas say metodu, korrelyasiya, reqresiya təhlili, dispersiya, çoxluq, faktor analizi, xətti, stokastik proqramlaşdırma və s. kimi metodlar daxildir. Bank riski idarəetmə metodları yuxarıda göstərilən mərhələlərə görə paylanılır, bu və ya digər metodun risk menecmentinin müəyyən bir mərhələsində istifadəsi eyni metodun digər mərhələdə istifadə edilməsi

prosesini qadağan etmir, əksinə bəzi hallarda optimal həll yollarının tapılmasını mümkün edir.

Bank risklərinin idarə edilməsində izlənən əsas mərhələlər ardıcılığı aşağıdakılardır:

Tanıma mərhələsi: ekspert qiymətləndirmə metodu (delfik metod, morfoloji analiz, ssenari analizi, qərar ağacı metodu, əmsal analizi və s.), Parametrik olmayan statistika metodlarının tətbiqi mərhələsi;

Risklərin başlanması səbəblərinin qiymətləndirilməsi mərhələsi: diferensial, inteqral, loqarifmik, indeks metodu, əsas say metodu, korrelyasiya, regresiya analizi, dispersiya, klaster, amil analizi, xətti, stoxastik proqramlaşdırma metodlarının tətbiqi mərhələsi;

Strateji seçmə mərhələsi: məhdudlaşdırma, rezervasiya, hedcinq (sığorta daxil olmaqla), şaxələndirmə (paylama da daxil olmaqla), optimallaşdırma mərhələlərinin icrası;

Nəzarət mərhələsi: səlahiyyətlərin verilməsi metodu və məsuliyyət bölgüsü, monitorinq, hesabat sisteminin yaradılması.

Bank risklərinin idarə edilməsi prosesinin mərhələlərini və metodlarını nəzərdən keçirərək, strukturunun təhlil etmək lazım olarsa, bu da öz növbəsində bankdakı ümumi riskin idarə olunması prosesində müəyyən bir rol oynayan üç səviyyəli mərhələ kimi təmsil oluna bilər.

Ticarət bankının kollegial qurumları birinci və ya üst səviyyə kimi çıxış edir və onların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, iki alt səviyyəyə bölmək məqsədəuyğun olar: idarə heyəti və komitələr. Bankın idarə heyətinin risk menecmenti aspektindəki əsas funksiyası strateji planlar hazırlamaq və təsdiqləmək, strateji idarəetmə qərarları qəbul etmək, öz tənzimləmə bazasının “yuxarı” sənədlərini nəzərdən keçirmək və təsdiqləməkdir.

Bank risklərinin idarə edilməsi komitələri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- Kredit Komitəsi (kredit riskinin idarə edilməsi);

- Aktiv və passiv risklərin idarə edilməsi Komitəsi (faiz dərəcəsi, valyuta riski, likvidlik riski və s.);

- Müxtəlif əməliyyatlar və texnoloji işləri icra edən Komitə (əməliyyat riskinin idarə edilməsi).

Komitələr, bankın idarə heyətindən fərqli olaraq, daxili tənzimləmə bazasını təsdiq edərək, strateji və taktiki planların icrası ilə bağlı həm strateji, həm də taktiki idarəetmə qərarları qəbul edərək, həcmi hər bir konkret kollegial qurumun səlahiyyətlərinə uyğun olan riskli mövqelər açaraq bankın bütün risk mövqələrinin idarə edilməsində və həllində tam şəkildə iştirak edirlər. Qeyd edilməlidir ki, bu qurum bank sistemlərinin risk idarəçiliyi prosesi üzərində taktiki nəzarəti öz səlahiyyətində saxlayaraq, bankın struktur bölmələrinin səlahiyyətlərini bu fəaliyyət növündə bölüşdürərək bankdakı risklərin idarə edilməsindən məsul olan komitələrdir.

Bank risklərinin idarə edilməsi prosesinin ikinci səviyyəsinin rolunu bu prosesdə peşəkarlıqla məşğul olan struktur bölməsi oynayır.

Bu şöbə bir qayda olaraq, risk idarəetmə şöbəsi adlandırılmalıdır. Belə bir bölmənin əsas vəzifəsi, müvafiq daxili tənzimləmə bazasının yaradılması və tətbiq edilməsi, taktiki və operativ idarəetmə qərarları qəbul etməklə bank risklərinin idarə edilməsi prosesinin bütün mərhələlərinin düzgün təşkili və keçirilməsini təmin etməkdir.

Risk menecmenti şöbəsinə təyin olunmuş bank riski idarəetməsi üç səviyyədə həyata keçirilir:

İnkişaf səviyyəsi:

Bu mərhələyə aşağıdakı proseslər daxildir:

- daxili tənzimləmə bazasının inkişafı;
- limitlər, kvotalar və digər məhdudiyətlər sisteminin yaradılması;
- vahid hesabat sisteminin formalaşdırılması;
- böhran əleyhinə idarəetmə tədbirlərinin hazırlanması.

İcra səviyyəsi:

Bu səviyyənin əsas elementləri aşağıdakılardır:

- işçi qruplarının yaradılması;
- ssenari təhlili;
- test nəticələrinin təhlili.

Daxili tənzimləmə bazasından istifadə səviyyəsi:

- limitlərin müəyyənləşdirilməsi, nəzərdən keçirilməsi və nəzarət edilməsi;
- bank risklərinin idarə edilməsi metodlarından əldə edilən digər törəmələrin istifadəsi;
- ssenari təhlili.

Əməliyyat risklərinin idarə olunması birbaşa risk mövqeyi açan bölmə tərəfindən, özünə nəzarət qaydasında, açıq mövqelərin müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə və digər amillərə uyğunluğunu izləməklə həyata keçirilir. Struktur bölmələr məlumatların birləşdirilməsindən və idarəetmə hesabatlarının təqdim edilməsindən məsul tərəfdir.

Beləliklə, risk idarəetmə prosesi üç səviyyədən ibarət olan bir mexanizm kimi təmsil oluna bilər, burada birinci səviyyə strateji idarəetmədən, ikincisi taktiki və operativ idarəetmədən, üçüncüsü işlək vəziyyətin təmin edilməsindən ibarətdir.

Bu mexanizmin fəaliyyətinin əsas prinsipi bütün struktur bölmələrin və kollegialın məqsədlərinin, vəzifələrinin, funksiyalarının və səlahiyyətlərinin aydın tənzimlənməsi olaraq qalır.

Bank risklərinin idarə edilməsində mühüm cəhət daxili tənzimləmə bazasının aydın bir sistemləşdirilməsidir. Başqa sözlə, bankın fəaliyyətini tənzimləyən sənədlərdə ciddi bir iyerarxiya olmalıdır.

“Ticarət Bankında Risk İdarəetmə Siyasəti” bankın risklərin idarə edilməsi prosesinə bank rəhbərliyinin baxışını əks etdirən, bank üçün risklərin təsnifatını verən, risk menecmentinin əsas məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən əsas, ideal sənəd nümunəsidir.

Bu sənəd bank riski idarəetmə siyasətinin hazırlanması və təsdiqlənməsi prosedurunu təsdiqləyir, bank riski idarəetmə sisteminin təşkili və fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini təqdim edir.

“Ticarət Bankında Risk İdarəetmə Siyasəti” nin hərəkəti bank sistemlərinin bütün aktiv və passiv əməliyyatlarına, bankın bu və ya digər fəaliyyət növlərinə şamil edilməli və bankın bütün şöbələri və işçiləri üçün məcburi xarakter daşmalıdır.

“Bank Riskinin İdarə Edilməsi haqqında Əsasnamə” risklərin idarə edilməsi prosesini təsvir edir və tənzimləyir, ixtisaslaşdırılmış şərtləri müəyyənləşdirir və Qaydaların məqsədlərini bəyan edir. Burada bank riskinin idarə edilməsi prinsipləri, kommersiya bankının komitə və şöbələrinin hüquq və vəzifələri, əsas identifikasiya və risk qiymətləndirmə metodları, limitlərin quruluşu da göstərilir. Təsdiq edilmiş tənzimlənmə sisteminin tətbiqi risklərin idarə edilməsinin əsas funksiyalarından biridir.

Texnikalar, bir qayda olaraq, bir və ya daha çox risk idarəetmə vasitəsinin istifadəsini tənzimləyən daha dar və daha spesifik sənədlərdir. Bu cür metodlarda əhatə dairəsini və həmçinin təklif olunan hesablamalar üçün əsasları göstərmək vacib xarakter daşıyır.

Müxtəlif tənzimləmələrin əsas məqsədi bank risklərinin idarə edilməsi prosesində bankın struktur bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini, daha doğrusu metodologiyanın və risklərin idarə olunması vasitələrinin tətbiqi prosedurunu müəyyənləşdirməkdir.

Bank riskinin idarə olunması üçün daxili tənzimləmə bazasının yaradılmasının vacib bir tərəfi müxtəlif ölkələrdə Bank Qanunvericiliyinə tam uyğun xarakter daşmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir risk menecmenti, bank işinin nisbətən gənc bir istiqaməti kimi, elmi-nəzəri tədqiqatların və praktik metodoloji inkişafın ən yüksək dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Bu mülahizələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, risk menecmentinin ən uyğun quruluşu aşağıdakı formada təqdim oluna bilər:

- risklərin idarə edilməsi texnologiyalarının inkişafı şöbəsi;

- risklərin idarə edilməsi şöbəsi;
- risklərə nəzarət şöbəsi.

Bu struktur bank risklərinin idarə edilməsi prosesinin möhkəm məntiqini izləyir. Həqiqətən, risklərin idarəedilməsi və nəzarətindən əvvəl ciddi elmi və metodiki iş görülməlidir.

Beləliklə, müasir dövrdə bank risklərinin idarə edilməsində əsas icra edilən funksiyalar yeni metod və prosedurların sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi, təsdiq olunmuş daxili tənzimləmə bazası daxilində limitlərin və digər məhdudiyyətlərin hesablanması, kollegial orqanlar və bank rəhbərliyi üçün idarəetmə hesabatlarının hazırlanmasıdır.

Risk menecmenti səviyyəsində bank risklərinin idarə edilməsi prosesinin son mərhələsi, risk mövqelərinin standart dəyərlərdən kənarlaşmalarına sistemətik nəzarət, risk menecmenti şöbəsi ilə bir kommərsiya bankının digər struktur bölmələri arasında geribildirim təşkilindən ibarətdir.

II FƏSİL. BANK RİSKLƏRİNİN ONLARIN İDARƏ OLUNMASININ İSTİQAMƏTLƏRİ

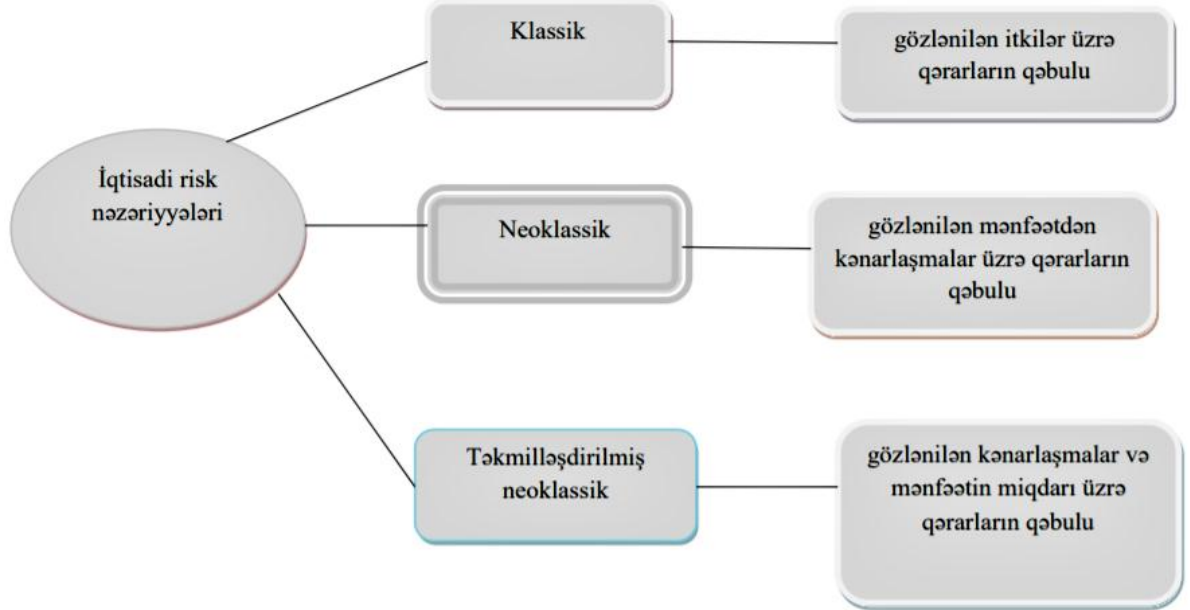
2.1. Bank risklərinin idarə olunmasının təhlili

Risk, fransız mənşəli söz olmaqla, lüğəti mənası “yaralanma təhlükəsi” kimi təyin olunur. Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr barədə dəqiq məlumatların olmaması risk anlayışının kökündə dayanır. Tamamilə aradan qaldırılması mümkün olmadığından, riskin yaxşı idarə edilməsi və minimuma endirilməsi risk yanaşmasının əsasını təşkil edir. Risk, mövcud iqtisadi, sosial və siyasi mühitdəki dəyişikliklər və bu dəyişikliklər haqqında məlumatın olmamasından qaynaqlanan qeyri-müəyyənliklər səbəbindən yaranır.

Bazarlarda artan qeyri-müəyyənlik səbəbindən meydana gələn maliyyə risklərini iki əsas qrupda araşdırmaq mümkündür. Bunlara bazar (sistematik risk) və möhkəm spesifik (sistematik olmayan) risklər daxildir. Bazar və ya sistematik risklər mövcud sistemdən yaranan və mövcud bütün şirkətlərə fərqli dərəcələrdə, lakin eyni istiqamətdə təsir edən idarəolunmaz risklərdir. Sistematik risk, maliyyə bazarlarının ən məhsuldar investisiya imkanlarına uyğun olaraq pul köçürməsinə təmin edən məlumatları təhrif edə biləcək ani, çox vaxt gözlənilməz bir hadisənin baş vermə ehtimalıdır. Bank sektorunda faizlər və məzənnələrdəki dəyişikliklər ən vacib sistematik risklərdir.

İqtisadi fəaliyyət kateqoriyası hesab olunan bank fəaliyyətində subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələrdə risk qanuni şəkildə daimi mövcud olur. Belə ki, bu sahədə istənilən iqtisadi əməliyyatların icra edilməsi zamanı gözlənilməz hallar baş verə bilər. Bu əlverişsiz hallarda baş verən hadisələrin mənfi irəliləməsinin qarşısının alınması, fəaliyyətin düzgün idarə edilməsi və meydana çıxma biləcək mənfi nəticələrin aradan götürülməsi məqsədilə banklarda formalaşma biləcək risklərin qarşısı öncədən alınmalı və onların mənfi tərəflərinin bankın fəaliyyətinə təsirini diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar.

Qrafik 1: İqtisadi risk nəzəriyyələri və meyarları

Mənbə: Kazımlı X., Quliyev İ. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”, Bakı-2011, 17 səh.

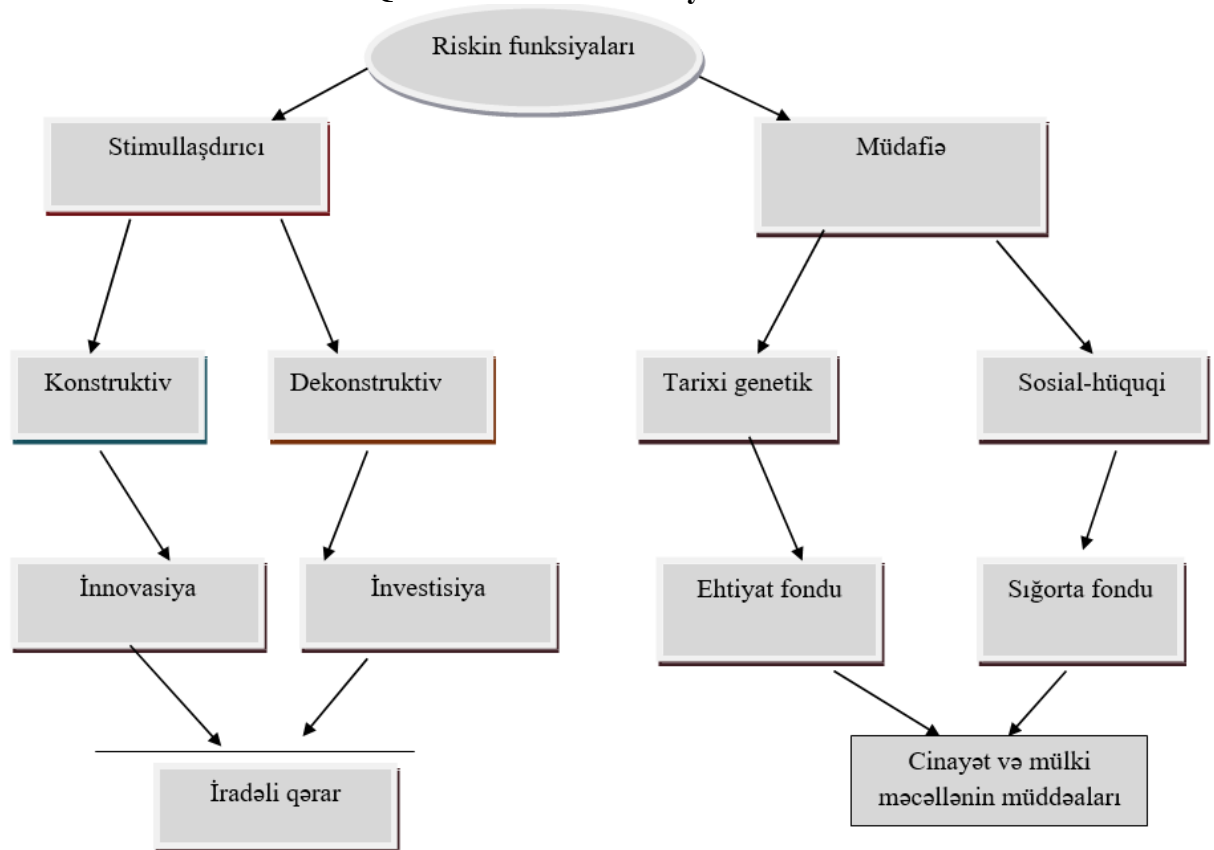
Bankların fəaliyyəti sistemli amillərdən asılı olduğundan, bir çox bank riskləri və təsirləri sistemlik olaraq qiymətləndirməyə çalışır. Sistemlik risk yaşandıqdan sonra bazar oyunçularının əksəriyyəti bu riskdən təsirlənir. Sözügedən riskin qarşısını almaq mümkün olmasa da, yalnız risk baş verəcəyi təqdirdə meydana gələcək ziyan üçün tədbirlər görmək mümkündür.

Sistemlik riskə aid olan nümunələr kimi bazar riski, təbii fəlakətlər riski, siyasi risk, inflyasiya riski və s. misal göstərilə bilər. Sistemlik olmayan risk şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sahə ilə əlaqəli amillərdən yaranır.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi həmişə firmanın rəhbərliyində məxfidir. Bu mənada sistemlik risklər qaçına, önlənə bilən və ya idarə edilə bilən risk qrupuna daxil edilir. Bu risklərə nümunə gətirmək olar: idarəetmə səhvləri, texnoloji inkişaf, istehsal prosesində baş verən problemlər və s. Bankların üzləşdiyi risklərin bir çox səbəbi vardır, lakin banklar baxımından ən vacib risk prosesdəki qeyri-müəyyənliklərdən qaynaqlanır.

Banklar daxili və xarici əməliyyatları boyunca fərqli risklərlə qarşılaşırlar və bu riskləri idarə etməli olurlar. İşlərinə görə prosesi bir istiqamətdə davam etdirə bilmədikləri üçün bankların risk etmələri qaçılmazdır. Bankların qarşılaşdığı ümumi risklər; bazar riski (faiz dərəcəsi riski, məzənnə riski, likvidlik riski), əməliyyat riski və kredit riskidir. Bank risklərinin əsas funksiyaları aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur:

Qrafik 2: Riskin funksiyaları

Mənbə: Kazımlı X., Quliyev İ. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”, Bakı-2011, 18 səh.

Bank sektorunda rast gəlinən bu əsas risklər aşağıda verilmişdir:

Bazar riski - bankların balans və balansdankənar hesablarında izlədikləri aktiv və mövqelərin cari bazar dəyərində azalma səbəbindən zərər ehtimalı olaraq təyin edilir. Bankların aktiv fəaliyyət göstərdikləri iqtisadi bazarlardakı dalğalanmalar nəticəsində baş verə biləcək dəyişikliklər və yeniliklər səbəbindən bank tərəfindən satılan maliyyə alətlərinin qiymətlərinə və dəyərlərinə mənfi təsir göstərmə ehtimalı kimi də ifadə edilə

bilər. Bankların üzləşdiyi likvidlik, valyuta və faiz riskləri bazar riski adı altında qiymətləndirilir.

Likvidlik riski - bankın depozitlərini və digər öhdəliklərini ödəmək üçün kifayət qədər nağd pulun olmaması riskini müəyyənləşdirir. Bir bankın aktivləri borclarını ödəmək üçün yetərli olsa da, qısa müddətdə nağd pula çevrilə bilmirsə, likvidlik riski daşıyır.

Likvidlik riski sonrakı mərhələlərdə iqtisadiyyatda, xüsusən də banklarda böyük mənfəliklər yaradır. Likvidlik riski banklarına mövcud likvidlik quruluşunu və balanslarındakı ödəmə uyğunsuzluğunu yaxşı idarə etmədikdə yaranır. Xarici valyuta riski, valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər və bankların aktiv və öhdəlik hesablarının təsiri nəticəsində yaranan risk kimi müəyyən edilir. Banklar üçün valyuta məzənnələrində dəyişikliklər; Milli valyutanın xarici valyutaya nisbətdə bahalaşması şəklində, xarici valyuta profisiti olan bir bankın eyni xarici valyuta üçün daha az milli valyuta alacağı və zərər ilə banka mənfəət gətirdiyi bir zərər kimi əks olunur.

Faiz dərəcəsi riski - faiz dərəcələrinin dəyişməsi və maliyyə alətlərinin dəyərindəki dəyişikliklərin firmaların pul axınlarına və balans hesabatlarının aktiv və öhdəliklərinə mənfi təsirləri kimi də ifadə edilir. Başqa sözlə, faizlərin dəyişməsi səbəbindən bankların çəkə biləcəkləri zərərlərdir. Bu itkilər; gəlir itkisi, pul axınlarında yarana biləcək nasazlıqlar, kapital itkisi, planlaşdırılmış pul daxilolmalarında azalmadır. Eyni zamanda, faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər faiz gəlirlərini təsir etməklə yanaşı dolayısı ilə qeyri-faiz gəlirlərinə də təsir edir.

Əməliyyat riski - bu risklər və onların banklar üzərindəki artan təsiri, artan avtomatlaşdırma, e-maliyyə və xarici qaynaqların artması və bəzi yeni maliyyə məhsullarının bu xidmətlərin daha spesifik və qlobal olması ilə daha mürəkkəb bir quruluşa çevrilməsinin səbəblərindəndir.

Əməliyyat riskləri; İnsan resursları riskləri sistem səhvləri, texnoloji risklər, proses səhvləri, hüquqi risklər və xarici amillər kimi sıralanır. BDDK tərəfindən elan edilən əməliyyat riski tərif; Bank daxilində aparılan yoxlama və nəzarətdəki fasilələr

nəticəsində səhvlərin və pozuntuların itirilməsi, bank rəhbərliyi və işçilərinin vaxt və şərtlərə uyğun hərəkət etməməsi, bank rəhbərliyinin yaratdığı səhvlər, bankın texnoloji sistemlərindəki səhvlər və nasazlıqlar bankların yanında zəlzələ, yanğın və daşqın və ya terror hücumları kimi fəlakətlərin səbəb ola biləcəyi ziyanların meydana gəlmə ehtimalını dilə gətirir.

Kredit riski - borcalanın və ya qarşı tərəfin kredit keyfiyyətində azalma ilə əlaqəli zərər ehtimalını ifadə edir. Bankın portfelindəki zərərlər; Müştərinin və ya qarşı tərəfin öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və ya istəməməsindən formalaşır. Borclar vaxtında ödənilmədikdə kredit riski ortaya çıxır. Banklar kredit riskini idarə etmək üçün reyting şirkətlərinin xidmətlərindən, statistik modellərdən istifadə edir və buna görə portfellerini də fərqləndirirlər.

Daha yaxşı risk idarəetməsinə təşviq edərək, sağlam və sabit bir maliyyə sahəsi yaratmaq, bəzi kəmiyyət və keyfiyyət elementlərini birləşdirməklə mümkündür. Basel II, bu məqsəd üçün bir-birini tamamlayan üç sütuna malikdir. Razılığın ilk sütunu Yeni Sazişin ən əhatəli hissəsidir. Kredit riski baxımından bankların kapital adekvatlığı hesablamaları standart və ya daxili reyting yanaşmalarına uyğun olaraq nəzərdə tutulur. Standart yanaşmalar reyting tələb etsə də, həyata keçirilməsi daha asandır, lakin daxili reyting yanaşmalarından daha az riskə həssasdır. Digər tərəfdən daxili reyting yanaşmalarının tətbiqi daha çətin, lakin risklərə daha həssasdır, çünki onlar mürəkkəbdir və möhkəm verilənlər bazasına ehtiyac duyurlar.

Kreditə əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlər daxilində ödəməməklə defolt ehtimalı baş verə bilər (expected default frequency-EDF). Borc ödəmə halında bankın həqiqi maddi zərərinin dəyəri ödəmə vaxtı itkinin məbləği kimi ifadə edilir. Kreditlər müqabilində aldıkları təminatla borcalanın borcunu ödəməməsi halında banklar zərərlərini bərpa etməyə çalışsalar da, alınmayan bir nisbət yarana bilər və bu, bankın vəziyyətinin həqiqi "ağırlığını" ifadə edir. Kredit portfelinə sahib olan bir bank, daxili reyting metodları və kredit itkiləri ilə bağlı tarixi statistikanın köməyi ilə borcun baş vermə ehtimalını, ödəmə vaxtındakı zərərin məbləğini və zərər dərəcəsini hesablaya

bilər. Beləliklə, həmin kredit portfeli üçün gözlənilən zərər (expected loss-EL) bu üç parametrin bir-birinə vurulması yolu ilə əldə edilə bilər (Eratay S. 2003).

Gözlənilən zərər, kredit risklərinə məruz qalan bir portfeldən iqtisadi dövriyyə dövründə gözlənilən orta zərər dərəcəsini nəzərdə tutur. Kredit riski üçün iqtisadi kapitalın hesablanması üçün gözlənilən və gözlənilməz zərər hesablanmalıdır. Kredit itkilərinin dəyişkənliyini ifadə edən gözlənilməz zərər qeyri-müəyyən və gözlənilən zərər dəyəri ortalaması ətrafında paylanmasına görə gözlənilən zərərin xaricində formalaşa biləcək zərərdir. Başqa sözlə, faktiki itkilərin gözlənilən itkilərdən az və ya çox olacağını göstərir. Kredit riski kapitalı gözlənilməz zərərlərdən qorunmaq üçün saxlanılır. Bu səbəbdən gözlənilməz zərərlər kredit riski səbəbindən ayrılması lazım olan kapitalın həcmnin hesablanması üçün əsasdır (Aksel K.H. 2001: s.64).

Bank sistemlərində kredit risklərini azaltmaq üçün bir çox texnikadan istifadə edilir. Misal üçün, kredit riskləri qismən və ya tamamilə nağd pul və ya qiymətli kağızlar kimi prioritet borclar ilə ödənilə bilər. Bəzən bir kreditə üçüncü şəxslər tərəfindən zəmanət verilmiş ola bilər və ya bir bank, müxtəlif kredit risklərini ödəmək üçün bir kredit növünü almış ola bilər. Dünyada beynəlxalq maliyyə böhranlarının qarşısını almaq, sabit bir quruluş yaratmaq və nəzarət standartlarını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) nəzdində yaradılan Basel komitəsi, 1988-ci ildə Bazel paytaxtı olaraq ilk tənzimləməsini nəşr etmişdir. 1988-ci ildə əsas hədəf olan G-10 ölkələri üçün yayımlanan Basel Capital Accord ilə bankların kredit riskləri ilə bağlı tutmalı olduqları minimum kapital tələbləri müəyyən edilmişdir. Basel I-də əsas məqsəd bir bankın kapital adekvatlığı aktivlərinin ən azı 8 faizinə sahib olmaq və kredit riskinə qarşı tədbirlər görmək prinsipinə əsaslanır. Bankların məruz qaldığı kredit riski üçün effektiv risk idarəetmə prosesində ilk addım bankın məruz qaldığı kredit risklərini müəyyənləşdirə bilmək, bu riskləri ölçmək, qarşısını almaq və kredit risklərindən qorumaq üçün ən təsirli metodu tapmaqdır. Bu səbəbdən, Basel II bu mərhələdə meydana çıxır. Kapital adekvatlığı tənzimləməsinin ilk bloku kimi tanınan Basel II, minimum kapital adekvatlığında kredit riskinin ölçülməsi üçün fərqli ölçmə

yanaşmalarını təklif edir. Başqa sözlə, mövcud tənzimləmənin çatışmazlığı və gündəngünə dəyişən şərtlər qarşısında risk növlərinin artması yeni kapital standartlarının yaradılmasını zəruri etdi.

1999-cu ildə BASEL II ilə yeni bir sərmayə müqaviləsi nəşr olundu və bu mətnlə daha dəqiq risk ölçülməsini təmin edən bir tənzimləmə tətbiq edildi. 2010-cu ildə BASEL III, BASEL II'nin müəyyən edilmiş çatışmazlıqlarını tamamlayan əlavə bir tənzimləmə dəsti olaraq təqdim edildi.

Kredit riski üçün təklif olunan iki yanaşmadan biri olan standart yanaşmanın məzmunu 1988-ci ildə tətbiq edilən tənzimləmə sistemi ilə bağlı təcrübənin mahiyyəti ilə eynidir, lakin burada riskə həssaslıq daha yüksəkdir. Belə ki, Basel I-də fərqli risk ağırlıqları borcalanın daxil olduğu kateqoriyaya (ölkələr, banklar və ya təşkilatlar) əsaslanır, yeni tənzimləmə isə beynəlxalq reyting agentliyinin meyarlarına əsasən müəyyənləşdirilməkdədir. Basel II-yə görə, standart yanaşma tamamilə reyting dərəcələrinin və reyting agentliklərinin mövcudluğuna söykənməkdədir. Bu səbəbdən sözügedən yanaşmada müəyyən tənzimləmələrin həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir. Bunun əsas səbəbi standart yanaşmanın Basel II ilə ən azı 5 il hazırlıq dövründə istifadə edilməsi və standart yanaşmanın reyting notları olmadan istifadə edilə bilməməsidir.

Maliyyə riskinin olduğu hallarda, müəssisələr bu riski yaxşı idarə edə bilmədikləri zaman iflasla qarşılaşa bilirlər (Tabak B.M. 2019: s.89). Lakin zaman-zaman inkişaf edən və dəyişən şərtlərlə uğurlu bir müəssisənin mövcudluğu göstərdi ki, həqiqi uğur riskin yaxşı idarə olunması ilə mümkün olur. Riskləri yaxşı idarə edə bilmək və gələcəkdəki strateji planları və strategiyaları yaxşı hazırlaya bilmək üçün müəssisələrin gələcəkdə baş verə biləcək vəziyyətlər haqqında bir fikri olması çox vacibdir.

Kredit Riski İdarəetmə Konsepsiyası qənaət edənlər, investorlar və istehlakçılar arasında pul köçürməsində vasitəçilik edən təşkilatlardır. Bankların quruluşlarına görə iki əsas xüsusiyyəti var. Bu xüsusiyyətlərdən birincisi, bankların kapital miqdarının balans ölçüləri ilə müqayisədə çox az olmasıdır. İkinci əsas xüsusiyyət isə ondan

ibarətdir ki, passivlərin çoxu tələb olunduqda sahibinə ödənilməlidir. Bu xüsusiyyətlər banklar üçün “etibar” amilini də vurğulayır. Güvən faktoru olmadığı təqdirdə bank əmanət toplaması və ya toplanacaq əmanətləri investisiya qoymaq üçün kifayət qədər uzun müddət saxlaması mümkün deyildir.

Banklar sahib olduqları xüsusiyyətlərlə iki başlıca funksiyanı yerinə yetirirlər. Bunlara pul və maliyyə vasitəçiliyi yaratmaq daxildir. Banklar pul kütləsini nağd pul yaradaraq, əmanətçilərin maliyyə vasitəçiliyi funksiyasında daşımaq istəmədikləri riskləri öz üzərinə götürürlər. Bankların bu riskləri düzgün müəyyənləşdirmələri və düzgün idarə etmələri, üzərinə düşən risklərin itkiyə çevrilməməsi üçün qaçılmazdır.

Bankda risk menecmenti, risklərin müəyyənləşdirilməsi və ölçülməsi, risk siyasətinin və tətbiqetmə prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, risklərin təhlili, monitorinqi, hesabatı, araşdırılması, bankın yüksək rəhbərliyi və risk menecmenti qrupunun birgə müəyyən etdiyi və direktorlar şurası tərəfindən təsdiq olunmuş prinsiplər çərçivəsində. Təsdiq və nəzarət mərhələlərindən ibarətdir. Banklar güclü bir risk idarəetmə quruluşuna sahib olmaq istəyirlər. Bu şəkildə riskləri idarə etmək, zərərləri azaltmaq və daha səmərəli məhsullardan istifadə edərək paydaşlarının qazancını maksimuma çatdırmaq məqsədi daşıyır (<http://www.iqtisadiislahat.org/04.09.2016>).

Güclü bir risk idarəetmə quruluşuna sahib olmaq üçün riskin elementləri yaxşı təhlil edilməli, tərifli düzgün verilməli və riskin qarşısının alınması üsulları bir çox yolla təyin edilməlidir. Kredit riskinin effektiv idarə edilməsi risk idarəetməsində hərtərəfli risk yanaşmasının vacib elementlərindən biridir. Kredit riski idarəçiliyinin əsas fəlsəfəsi “risk alma” deyil, “ölçülə bilən kredit risklərinin alınması”dır. Kredit riski idarəetməsinin əsas məqsədi “bazarda rəqabət gücünü artıran” və “pis kreditlərin meydana gəlməsini minimuma endirən” bir şəkildə gəlir optimallaşdırmasını təmin etməkdir.

Risklərin menecmenti siyasəti aşağıdakı məqsədləri hədəfləyir:

1. Məqbul səviyyədən başqa əlavə risklər gətirməyən bank imicinin formalaşdırılması və qorunması;

2. Bankın üzərinə götürdüyü öhdəliklərin qeyri- şərtsiz icra edilməsinin reallaşdırılması;

3. Bank sistemlərinin spesifik mövcud biznes həcminə uyğun olan məqbul sayılan riskləri öz üzərinə götürməsinin təmin edilməsi;

4. Bankın adekvat şəkildə aktivlər və passivlər portfelinin yaradılması.

Risklərin uğurla idarə edilməsi siyasəti aşağıdakı vacib əzifələri yerinə yetirir:

1. Bankın inkişaf strategiyasının uğurlu şəkildə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

2. Məsul şəxslər tərəfindən müvafiq gələn limitlər və səlahiyyət bölgələrinə riayət edilməsi;

3. İqtisadi böhran vəziyyətində bank sistemlərinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi;

4. Bankların uzun dövr ərzində həddən çox riskə məruz qalmasına imkan verilməməsi;

5. Aktiv-passivlərin idarə olunması üzrə səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılması.

Risk menecmentinin məqsədlərini ümumiləşdirdikdə, aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür.

1- Bankın maliyyə fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq (Minsky H. 2017: p.67);

2- Bankın qarşılınması mümkün olmayan və fəaliyyətinə təhlükə yaradan zərərlərlə qarşılaşmasının qarşısını almaq.

Risk menecmenti daxili audit mexanizmlərinin sağlam və effektiv işləməsinin təmin etmək və korporativ idarəetməni təmin etmək üçün kredit riski rəhbərliyinin düzgün təşkil olunmasını zəruri etmişdir.

Ədəbiyyatda kredit riski idarəetməsinin performans təhlilində istifadə edilə bilən bir çox maliyyə və qeyri-maliyyə ölçmə meyarı vardır. Kredit riski idarəetməsinin

qeyri-maliyyə fəaliyyət göstəriciləri kimi, borc vermə proseslərində risk mükafatının təyin edilməsini, müştərilər üçün reytingin, kredit limitinin müəyyənləşdirilməsini, istifadə ediləcək kreditə təminat alınmasını, müəyyən müddətlərdə kreditləşmə prosesində xalisləşdirilməsini, problemlə və riskli kreditlərin müəyyənləşdirilməsi üçün erkən xəbərdarlıq sistemlərinin qurulmasını və kredit törəmələrinin riskdən qaçınma üsulu kimi istifadə edilməsini hesablamaq olar.

Kredit riski aktivin keyfiyyəti ilə tərs mütənəsb olduğundan bankın aktiv keyfiyyətini ölçən nisbətlər kredit riski idarəetməsinin fəaliyyətini göstərən maliyyə göstəriciləri kimi qəbul edilə bilər.

2.2. Bank risklərinin idarə olunmasında komməriya banklarının təcrübəsi

Kredit qurumları kredit risklərinin araşdırılması və etibarlı təhlil nəticələrinin əldə edilməsində davamlı olaraq ciddi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Yerli bank sektoru öz yanaşma və metodlarını inkişaf etdirərkən bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər: qanunvericilik bazasının mükəmməl olmaması, reallıq üçün tətbiq olunan elmi əsaslı yanaşmaların olmaması, mütəxəssislərin yetərincə hazırlanmaması. Xarici təcrübənin istifadəsi hər zaman təsirli olmur və bəzən müxtəlif ölkələrdə bankların kreditləşdirmə xüsusiyyətləri və bank resurslarının paylaşılması səbəbindən mümkün deyil. Risk qiymətləndirmə sahələrinin bir çoxu proqnozlaşdırılan dəyərlərin yüksək ehtimalını təmin etmir, əmsal metodları fərziyyələrə əsaslanır, keçmiş tendensiyaların gələcəyə köçürülməsi, beynəlxalq risk təhlili və qiymətləndirmə standartlarından istifadə olunmur.

Bank sistemlərinin yeni inkişaf səviyyəsinə keçid şiddətli rəqabət və xarici mühitin qeyri-sabitliyi ilə müşayiət olunur. Bazardakı mövqelərini qorumaq üçün banklar prinsipial olaraq yeni təşkilati strukturlar yaratmağa və ən yeni bank texnologiyalarından istifadə etməyə məcburdurlar. Nəticədə kredit riskinin idarə olunması problemi aktuallaşdırılır və istənilən iqtisadi problemin həlli onun mahiyyəti

və tədqiqat mexanizminin düzgün dərk edilməsinə əsaslanmalı olur (Воронин Ю.М. 2017: с.415).

Kredit riskinin idarə olunması bank işçiləri tərəfindən mövcud qanunvericilik və daxili qaydalar çərçivəsində hazırlanmış, səfərbərlik və maliyyə prosesində ehtimal dərəcəsinin və maliyyə itkisi məbləğinin azaldılmasına yönəlmiş kredit əməliyyatlarına təsir üsullarıdır. Kredit riskinə xüsusi münasibət kreditlərin bank aktivlərinin əsas növlərindən biri olması və kredit əməliyyatlarının düzgün idarə olunması ilə banka əhəmiyyətli gəlir gətirilməsi ilə izah olunur.

Kommersiya banklarının illik xarici auditdən keçməsi hər zaman tələb olunur. Bankların illik fəaliyyətində aparılan yoxlamalar mərkəzi banka, investora və kreditora verilən məlumatların şəffaflığını və etibarlılığını təmin edir.

Bank sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün mərkəzi bank kommersiya bankları üçün kapitalın vəziyyətini, resurs mənbələrini və onların aktivlərə nisbətini qiymətləndirməyə imkan verən məcburi standartlar hazırlayır.

Bankların fəaliyyətinə nəzarət sistemli risklərin qarşısını alaraq, onların sabitliyini təmin etmək və maliyyə bazarında sabitliyi qorumaq üçün həyata keçirilir. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin birbaşa tənzimlənməsi formaları mərkəzi bankın sistemində tutduğu xüsusi mövqeyi müəyyənləşdirir (Liu L., Wang S., Wang J. and Liu M. 2017: p.78).

Banklar yeni xidmətlər və əməliyyatlar növlərini fəal şəkildə araşdırır, beynəlxalq bazarlara çıxır və qabaqcıl informasiya texnologiyalarını tətbiq edirlər. Bu, yalnız kommersiya banklarının fəaliyyət sərhədlərinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə deyil, həm də bankların risklərinin cəmləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən kredit riskinin idarə olunması, borcalanların kredit qabiliyyətinin təhlili, şübhəli kreditlərin proqnozlaşdırılması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya banklarında bu məsələlərin kifayət qədər inkişaf etməməsi xarici təcrübəni öyrənmək və tətbiq etmək zərurətini izah edir.

Kredit riskinin idarə edilməsi eyni zamanda, onların azaldılmasını da əhatə edir. Hal-hazırda banklar geniş bir risk menecmenti üsul və metodundan istifadə edə bilir:

- Uzaqdan izləmə sistemləri;
- Reyting qiymətləndirməsi;
- Erkən reaksiya;
- Bank risklərini qiymətləndirmək üçün kompleks sistemlər.

Müasir şəraitdə kredit riskinin idarə edilməsinin əsas problemi kredit prosesinin hərtərəfli və dərinlən təhlili üçün bir sistemin olmaması, lazımi metodoloji və metodoloji bazanın olmaması və natamam məlumat şəraitində səhv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsidir. Bank kredit riskinin idarə edilməsi risk faktorlarının müəyyənləşdirilməsi, böyüklüyünün təhlili və hesablanması və mövcud açıq mövqələrin monitorinqi mexanizminin yaradılmasını əhatə edir.

Bu baxımdan, bazar riskləri ilə əlaqədar açılan mövqələrin qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi üçün yeni metodların inkişafına yönəlmiş elmi araşdırmalar bank ictimaiyyəti üçün böyük maraq doğurur. Bank kredit riski, kredit əməliyyatları apararkən və risklərin idarə edilməsini təşkil edərkən nəzərə alınması lazım olan bir çox amillərin təsirindən asılıdır (Tağıyev N.F. və b. 2013: s.45). Xarici bankların mütəxəssisləri tərəfindən aparılmış bank krediti zərərlərinin artmasına ən çox təsir göstərən amillərin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir: bank üçün daxili amillər bankların kredit itkilərinin 67% -ni, xarici amillərin payı zərərlərin 33% -ni təşkil edir. Kredit riski amillərinin strukturlaşdırılması müxtəlif səviyyələrdə risk analizinin aparılmasına imkan verir, yəni hər bir konkret kredit əməliyyatı və bütövlükdə bankın kredit portfeli səviyyəsində sistem təhlili riskləri minimuma endirmək üçün xüsusi tədbirlərin hazırlanmasına və müvafiq risk idarəetmə sisteminin qurulmasına zəmin yaradır (Məmmədov Z. 2017: s.158).

Cədvəl 1: Kommersiya bankının kredit riski idarəetmə sistemi

Bank kredit riskinin idarə olunması mərhələləri	Kredit prosesi mərhələləri	Bank kredit riskinin minimuma endirilməsini təmin edən tədbirlər	Kommersiya bankının məsul şöbəsi
Riskin analizi	Müraciətə baxılması. Müştərinin kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi. Kredit təminatının tədqiqi	İqtisadiyyatın vəziyyətinin, makroiqtisadi proseslərin, bank sektorunun inkişaf tendensiyalarının və xüsusiyyətlərinin izlənməsi. Kredit bürolarının məlumat bazasının istifadəsi. Müştəri bazasının monitorinqi. Borcunun fəaliyyətində likvidliyin və böhran vəziyyətlərinin yaranmasının proqnozlaşdırılması. Qərar qəbul etmə və ya risk alma.	Hüquq xidməti. Təhlükəsizlik xidməti. Kredit bölgüsü. Problemlə aktivlər bölgüsü
Risk tənzimlənməsi	Kredit xidməti. Qərar qəbul edilməsinin bank üçün mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Aktivlərin bərpası sxemlərinin hazırlanması. Borclu ilə işləməklə bağlı strateji qərarlar qəbul etmək.	Təminatın keyfiyyətinə və kredit borcundan istifadənin səmərəliliyinə nəzarət. Kredit bürosunun məlumat bazasının yenilənməsi. Bank kredit riski sığortası. Problemlə aktivlərin ortaya çıxmasının qarşısının alınması. Kredit mənbələrinin şaxələndirilməsi. Kreditin strukturlaşdırılması.	Kredit bölgüsü. Problemlə aktivlərlə iş şöbəsi. Aktiv passiv əməliyyatların idarə olunması.
Nəticələrə nəzarət (təhlil).	Kreditlərin və bunun faizlərinin qaytarılması. Kredit borcunun uzadılması. Zərərə görə borcun silinməsi.	Kredit əməliyyatının gəlirliliyinin və bankın gəlirliliyinin təhlili. Borcunun maliyyə vəziyyətinin izlənməsi. Borcunla birlikdə maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlərin hazırlanması. Girov satışı. Mümkün kredit itkiləri üzrə ehtiyatların silinməsi.	Liderlik. Kredit bölgüsü. Problemlə aktivlərlə iş şöbəsi. Təhlükəsizlik xidməti.

Mənbə: Данилова Т.Н. Проблемы неопределенности, информации и риска кредитования коммерческими банками/Т.Н.Данилова// Финансы и кредит. - 2004.

Bankın risklə tənzimlənən gəliri, bankın qarşılaşa biləcəyi riskləri müvafiq parametrlər daxilində idarə etməklə maksimum dərəcədə artırılmalıdır. Risk ölçülməsində əsas riski sifıra endirmək deyil, riski minimuma endirmək və ya azaltmaqdır. Geri ödəmə ehtimalındakı gözlənilməz dəyişiklik kredit riskinə səbəb olur, bu dəyişiklik firmanın bazar dəyərində təsir göstərir və bazar riskinə səbəb olur.

Əsas kredit riski və bazar riskindən yaranan kredit riski

Kredit müştərilərinin borc müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmədən borclarını, faizlərini və əsas ödənişlərini vaxtında yerinə yetirməməsi ehtimalı kredit riski yaradır. Demək olar ki, hər kredit əməliyyatı geri qaytarılmamaq, gecikmə, borc ödəmə ehtimalı daşıyır.

Kredit riski, bir bankın kredit müştərisinin və ya onunla razılaşan bir tərəfin müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq öhdəliklərini yerinə yetirməməsidir. Kredit riski təkcə bankların kredit hesablarından irəli gələn bir risk deyildir. Bu risk forması nağd kreditlərin izlənilmədiyi kredit hesablarından əlavə, qiymətli kağızlar portfeli, əks balans depozit hesabları, digər maliyyə qurumları ilə olan borclar, zəmanət məktubları, digər öhdəliklər və törəmə müqavilələr səbəbindən qarşılaşa biləcək kredit risklərindən ibarətdir.

Kredit riski olmadan bankın fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir. Nəzəri olaraq, kredit riski olmadan və ya həddi yaxın kredit riski ilə edilə bilən yeganə bank əməliyyatı yığılan vəsaitin dövlət xəzinəsinə və ya mərkəzi banka milli valyutada borc verilməsidir. Əməliyyatın vaxtından əvvəl öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsinə səbəb olan risk “bazar riskindən irəli gələn kredit riski”-dir. Bu risk bazar qiymətlərindəki zərərin ilkin müqavilə qiymətinə əks istiqamətdə hərəkət etdiyi zaman yaranır (Minsky H. 2017: p.67).

Bazar riskindən yaranan kredit riski tərəflərdən birinin ödəmə müddəti başlamazdan əvvəl ödəmə qabiliyyəti olmadığı üçün müqavilə şərtlərini vaxtında yerinə yetirə bilməməsi və digər tərəfin eyni əməliyyatı yeni bazar qiymətləri ilə etməsi

məcburiyyətində qalmasıdır. Bu halda, bazar qiymətləri ilkin müqavilənin qiymətindən yuxarı olduqda müəyyən zərər formalaşır.

Qalıq Riski və Kredit Konsentrasiya Riski

Minimum öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq, bankların üzləşdiyi risklərin meydana çıxması halında, banklar, riskin yarandığı tərəfə qarşı gözləntilərindən daha yüksək bir kredit riski ilə qarşılaşa bilərlər.

Girovları vaxtında ləğv edə bilməməsi, zaminin ödəməyi və ya ödəməni təxirə salması və qanuni etibarlılığından əmin olmayan kredit sənədlərinin təsirsizliyi kimi meyarlar qalıq risk deyilənlərə nümunədir. Nəzarət orqanları, banklardan kredit riskinin azaldılması siyasətlərini və prosedurlarını yazılı şəkildə qoymalarını tələb edəcəklər ki, bu qalıq riskləri idarə edə bilsinlər.

Riskin konsentrasiyası, bankın əsas işini aparma qabiliyyətini təhdid edə biləcək bir risk məbləği və ya qrup riskinə məruz qalma potensialıdır. Kredit riski konsentrasiyası, Ticarət Bankçılığında konsentrasiyanı təşkil edən hər bir tərəfin etibarlılığına mənfi təsir göstərən ümumi və ya əlaqəli risk faktorlarına əsaslanır. Bu konsentrasiyalar fərdi bir kredit müştərisinə və ya əlaqəli qrup müştərilərinə, eyni sektorda və ya coğrafi bölgədəki kredit müştərilərinə verilən kredit məbləğlərini, maliyyə göstəriciləri eyni fəaliyyətə və ya kommersiya məhsuluna əsaslanan kredit müştərilərinə verilən kredit məbləğlərini və dolayısı riski əhatə edir. bankın kredit riskinin azaldılması fəaliyyətindən irəli gələn kredit məbləğləri (Minsky H. 2017: p.78).

Kredit riskinin ölçülməsində müəyyən komponentlərdən istifadə olunur. Bu ölçmənin həyata keçirilməsinin başlıca məqsədi kreditləri portfel yanaşması ilə idarə etmək, qiymətlərə riskləri daxil etmək və gözlənilməz itkilərə qarşı əminlik yaratmaqdır. Portfel kredit riski modellərinin əsas parametrləri, defolt (gözlənilməz zərər), bərpa, reyting dəyişikliyi, risklə tənzimlənən performans ölçüsü və riskə əsaslanan kapitaldır.

Defolt - Borcalanın girovu ləğv etməsi və ya borclunun öz öhdəliklərini yerinə yetirməsini 90 gündən çox gecikdirməsi kimi vasitələrə müraciət etmədən bankın onun bank qrupuna olan borcunu tam olaraq ödəməyəcəyini düşündüyü vəziyyət deməkdir.

Gözlənilən zərər - Kredit riskinə məruz qalan bir portfeldə gözlənilən orta zərər dərəcəsidir və zərər dəyəri kreditlər üçün ayrılacaq ümumi ehtiyatların hesablanmasında əsas meyar kimi qəbul edilir.

Gözlənilməz zərər - gözlənilən itkilərin xaricində baş verə biləcək qeyri-müəyyənliyin ortalaması və gözlənilən zərər dəyəri ətrafında paylanmasına görə meydana çıxan zərərdir.

Bərpa - borcalan tərəfindən krediti ödəmədiyi təqdirdə bankın toplaya biləcəyi və ya bərpa edə biləcəyi məbləğdir.

Reyting Sıralaması Dəyişmələri: Hər bir reyting dəyişikliyi, bəzi müşahidə oluna bilən izahlı dəyişənlərin mütənasib risklərinin qiymətləndirilməsi şərtləri altında müstəqil rəqabət riskləri nəticəsində baş verir. Reyting miqrasiya matrisləri ilə əlaqəli standart ehtimala əsaslanan modellər “qiymətləndirmə miqrasiya modelləri” kimi müəyyən edilir.

Risklə düzəldilmiş fəaliyyətin ölçülməsi: maliyyə qurumlarının kapital ehtiyaclarını müəyyənləşdirərkən “Risklə tənzimlənmiş kapitalın qaytarılması-RAROC” kimi inkişaf etmiş risk idarəetmə üsullarından istifadə olunur və bu metodlar bazar və kredit riskinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə və idarə olunmasına imkan verir.

Riskli kapital - Yeni yanaşmanın üç sütunu var: minimum kapital adekvatlığı, kapital adekvatlığına nəzarət və bazar intizamı (Tabak B.M., Laiz M. & Daniel C. 2019: p.7).

Ticarət bankçılığında kredit riski ölçmə modelləri

Kreditlərin qaytarılmaması riskini təhlil etmək üçün bir çox fərqli modeldən istifadə edildiyi halda, bu modellər nisbətən keyfiyyəti olan modellərdən tutmuş kəmiyyət dərəcəsi ola biləcək modellərə qədər çox geniş bir çərçivədə araşdırıla bilər. Banklar təklif etdiyi kreditlərə qiymət qoyarkən və ya kredit məbləğini təyin edərkən

bir-birini istisna etməyən bu modellərdən birini və ya bir neçəsini istifadə edə bilərlər. Kredit riskinin ölçülməsində istifadə edilən başlıca modellər - kredit qiymətləndirmə modelləri, inkişaf etmiş modellər və beynəlxalq kredit riski ölçmə proqramından ibarətdir.

Kredit Qiymətləndirmə Modeli

Borcalanın xüsusiyyətləri barədə məlumatlar borc ödəmə ehtimalını hesablamaq və ya borcalanları müxtəlif borc qruplarına bölmək üçün kredit qiymətləndirmə modellərindən istifadə etməklə təhlil olunur. Kredit qiymətləndirmə modellərində qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirildikdən sonra borcun baş vermə ehtimalı ölçülür və ya borc riski statistik metod və üsulların tətbiq edilməsi ilə təyin olunur.

Kredit qiymətləndirmə modeli - Xətti Ehtimal modeli, Logit və Probit Modelləri və Xətti Diskriminant Modeli olaraq üç fərqli başlıq altında araşdırıla bilər. Kredit qiymətləndirmə modelləri yaradılarkən, reyting bankları, fərdi müştərilər və ölkələrin dərəcələndirilməsində hansı məlumatlardan istifadə ediləcəyi, məlumatların necə işlənəcəyi, müstəqil dəyişənlərin seçiminin necə təyin olunacağına qərar verilir.

Xətti Ehtimal Modeli, əsasən asılı dəyişənin dəyərinin 0 ilə 1 arasında olduğu və müvafiq tətbiqetmənin qəbul ediləcəyinin sual altına alındığı bir reqressiya modelidir; Bu model defolt ehtimalı ilə faktorlar arasında xətti bir əlaqəni nəzərdə tutur.

Bu model; Keçmişdə verilmiş kredit borclar ($Z_i = 1$) və qaytarılmış borclar ($Z_i = 0$) nəzərə alınmaqla iki qrupa bölünür və bu müşahidələr, xətti reqressiya köməyi ilə, leverage nisbəti, mənfəət dərəcələri kimi səbəb dəyişkənləri ilə aparılır. borcalan haqqında kəmiyyət məlumatları olan i (X_{ij}), assosiasiya yolu ilə sadə bir şəkildə tətbiq olunur. Doğrusal ehtimal modeli, borc alan haqqında X_{ij} məlumatları olduğu müddətdə asanlıqla tətbiq oluna bilən bir modeldir (Quliyeva Ş.T. 2017: s.7); Modeldə, təxmin edilən defolt dərəcəsi həmişə 0 ilə 1 arasında deyil. Bu vəziyyətdə daha inkişaf etmiş bir model olan Logit Model istifadə olunur.

Logit Model, borcun məcmu defolt ehtimalının 0 ilə 1 arasında olacağını proqnozlaşdırır.

Xətti Diskriminant Modeli

Kredit analizinin ənənəvi modellərinə nisbətən daha obyektiv olmasını hədəfləyən araşdırmalardan biri də Xətti Diskriminant Modelidir.

Kommersiya bankları tərəfindən istifadə edilən kredit qiymətləndirmə modelləri banklara kredit riskini ölçmək və lazımi kapitalı ayırmaq baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər verir. Lakin bununla yanaşı, bu modellərin tətbiqində bəzi çatışmazlıqlar da vardır. Bankların defolt məlumat dəstləri yetərli olsa da, çatışmazlıqları baxımından kredit qiymətləndirmə modelləri korporativ kredit riskini ölçmək üçün yetərli olmur.

Risqlərin idarə edilməsi dedikdə, bir sıra Türkiyə banklarının və ümumilikdə türk bank sektorunun fəaliyyətinə nəzər salmaq olar. Türk Bank Sektorunun 2014-cü ilin dekabr ayı etibarilə kapital adekvatlığı standart nisbəti 16,28% olmuşdur. Digər tərəfdən, HSBC Bankın konsolidə edilməmiş kapital adekvatlığı nisbəti 15.07% təşkil etmişdir. Bankın kapital adekvatlığı 2013-cü ilin sonuna etibarən 14.92% səviyyəsindədir. Bu nisbət, kapital dəyərində əhəmiyyətli bir fərq olmasa da, kredit riskinin azalmasına uyğun olaraq artmışdır. Bu azalmanın səbəbi bankın kredit kartının ödəmə müddətindəki azalma və pərakəndə kreditlərlə bağlı 2013-cü ilin sonunda edilmiş qaydalardakı qalıqlar idi. Kapital adekvatlığında təxminən 0,36% artım təmin etmişdir. Kapital adekvatlığı nisbəti 16,3%, depozit bankları qrupunda 15,7%, dövlət kapital banklarında 18,2%, özəl banklarda 15,4% və xarici banklarda 16%-dir. Sektor ortalamaları HSBC Bankın kapital adekvatlığı ilə müqayisə edildikdə, təxminən 1 azalma olduğu müşahidə edilir.

HSBC Bank və onun risk qrupu HSBC Group-un fəaliyyətləri aşağıdakı kimidir (HSBC. HSBC Bank Anonim Şirkəti 2014 Yılı Faaliyyət Raporu 2014):

- HSBC Qrupuna cəmi 587.484 min TL nağdsız kredit verilmişdir. Məbləğin HSBC Bank tərəfindən verilmiş ümumi nağdsız kreditlərə nisbəti 19.2% olaraq təyin edilmişdir.

- Risk qrupuna qoyulan bank depozitlərinin məbləği 9.428 min TL olaraq təyin edilmişdir. Bu məbləğin bankın bütün əmanətlərinə nisbəti % 0,5-dir.

- Risk qrupu təşkilatlarının HSBC Bankdakı depozitləri 58.145 min TL olaraq təyin edilmiş və məbləğin ümumi depozitlərə nisbəti% 0.3 olaraq qeyd edilmişdir.

- HSBC Qrupundan 9.262.373 min TL məbləğində kredit istifadə edilmişdir. Subordinasiya olunmuş kreditlər daxil olmaqla, borclar qalığının 99,7% -ni təşkil edir. Bazar qiymətləri icra edilən əməliyyatlara əsaslanır.

Nəticədə HSBC Qrupu ilə əlaqəli maliyyə lizinqi əməliyyatları yoxdur və risk qrupu ilə fyuçers və digər müqavilələr 86.997.770 min TL təşkil edir. Bu məbləğin bankın fyuçerslər, opsiyon və s. əməliyyatlardakı payı 90.9% məbləğindədir.

Risk idarəetmə bölməsi HSBC Bank daxilində işləyir, daxili sistem və qaydalardan məsul baş menecer köməkçisi vasitəsilə direktorlar şurasına hesabat verir. Bu bölmənin səlahiyyətləri və vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilir (BDDK. (2015), Finansal Piyasalar Raporu 2008):

- Risk idarəetmə sisteminin dizaynı və tətbiqi,
- Risk idarəetmə strategiyalarına əsaslanan zəruri siyasətlərin və tətbiqetmə tərzlərinin müəyyənləşdirilməsi,
- Risk idarəetməsi çərçivəsində siyasət və müəyyən üslubların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi,
- Prosedurdan əvvəl riskləri anlayaraq adekvat qiymətləndirmələrin tənzimlənməsi,
- Risk ölçmə metodlarının dizaynı, seçimi, tətbiqi, ölçmə modellərinin müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilməsi və lazımi dəyişikliklərin edilməsi,
- Bankın istifadə etdiyi gündəlik və periodik hesabatların və risk ölçmə modellərinin təhlili,
- Kəmiyyət göstərilə bilən risklərin müəyyən edilmiş hədlərdə qalmasını təmin etməklə bu limitlərdən istifadənin izlənməsi,
- Hər bir risk üçün vahid bazasında müəyyən edilmiş limitlər toplanaraq bütün bankda müəyyən edilmiş limitlərə uyğunluğun izlənməsi,

- Risk ölçülməsi, təqib və risk hesabatlarının nəticələrinin müntəzəm olaraq direktorlar şurasına, təftiş komitəsinə, yüksək rəhbərliyə və riskin meydana çıxması və izlənməsindən məsul olan bölmələrə təqdim edilməsi;

- Risk idarəetmə bölməsi sistem daxilində hesab olunan və fikirlərini bildirən qaydaların, təlimatların və prosedurların araşdırılması;

- Risk idarəetmə sistemi ilə əlaqədar qanunvericilik, ədəbiyyat və bank sektoru təcrübələrinin izlənməsi;

- Risklərin digər bölmələrlə ölçülməsi, idarəetmə və təqibdə koordinasiya olunmuş işin təmin edilməsi;

- Ssenari təhlili və stres testlərinin tətbiqi;

- Yeni məhsul və ya xidmətlər ilə əlaqədar yarana biləcək risklərin araşdırılması,

- Mövcud layihələrin və yenilərinin riskə əsaslanaraq qiymətləndirilməsi və müvafiq təqib metodlarının yaradılması,

- Əməliyyat risk rəhbərliyi daxilində risk nəzarəti qiymətləndirmə işlərinin effektivliyinə nəzarət,

- Risk göstəriciləri, birbaşa test üsulu və ya mövzu əsaslı təhlillərlə iş sahələri tərəfindən həyata keçirilən təqib fəaliyyətlərinin adekvatlığının qiymətləndirilməsi,

- Bank daxilində əhəmiyyətli risk göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi,

- Bankdaxili kapital adekvatlığı qiymətləndirmə prosesinin həyata keçirilməsini və müvafiq olaraq Daxili Kapital Yetərliliyinin Qiymətləndirilməsi Prosesi (İSEDES) hesabatının hazırlanması.

Yuxarıda göstərilən məsələlər HSBC Bank A.Ş.-nin risk idarəetmə siyasətidir və qiymətləndirmələr bu siyasətlər əsasında aparılır.

Kapitalın risklərdən asılılığı fikri bankların uğurlu fəaliyyəti şərtlərində məntiqli və çox cəlbedici fikir hesab edilir. Bank daxilində imzalanan sazişlər kapitalın adekvatlıq nisbətini hesablamaq üçün təhlil olunan risklərin siyahısını genişləndirir. Xüsusən, burada əsas prinsiplərdən biri də əməliyyat risklərinin uçotudur. Kredit verməkdə ixtisaslaşmayan bir sıra banklar üçün əməliyyat riski əsas risk hesab edilir.

Rusiyada banklar hazırda Basel II-yə uyğun olaraq, riskləri qiymətləndirməyə yeni başlamış və bu sahədə təcrübə toplamaqdadır. Bu səbəbdən, ciddi nəzarət tədbirləri və tətbiqetmə vaxtı ilə bağlı banklarla tənzimləyici arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Əksər Rusiya bankları Bazel Sazişindən bu qədər tezliklə istifadə etməyə hazır olmadıqlarını ifadə edir. Bu fikir də məntiqlidir. Belə ki, Rusiya bank sistemləri birdən çox işlədiyi Avropa və ABŞ-a bu məsələdə ayaqlaşmağa çalışmaq üçün hələ çox gəncdir.

Bankirlər, Basel II-nin tətbiqinin çox bahalı bir proses olduğunu və həddindən artıq tələskənliyin bank sistemində zərər verəcəyini qəbul edirlər. Eyni zamanda, bu məsələdəki əhəmiyyətli bir gecikmə, Rusiya bank sisteminin bazar mövqelərinin müəyyən bir itkisinə səbəb olacağını ifadə edirdilər.

Yeni Bazel Sazişinə uyğun olaraq, Rusiya kredit təşkilatlarında risk menecmentinin vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək üçün bir araşdırma aparılmışdır. Anketin nəticələri göstərir ki, Rusiyada tövsiyələrin qəbulu və tətbiqi bank cəmiyyətində böyük maraq doğurur. Ancaq Basel II-yə keçidin ən azı hələlik hazır olması şübhə altındadır. Beləliklə, respondentlərin 41,6% -i yalnız rəhbərliyin Sazişlə tanış olduğunu təsdiqləmişdir. Respondentlərin 24,7% -i praktikasında Basel Komitəsinin müəyyən tövsiyələrindən istifadə edir. Respondentlərin 18,2% -i yeni Bazel prinsiplərinə Rusiya Bankı tərəfindən təyin olunmuş müddətdə keçməyə hazırdır, 15,6% -i isə bu qaydalara tam əməl etməyə hazır olmadığını ifadə etmişdir.

Kredit qiymətləndirmə modelləri borcun verilməməsi və ya ödənilməməsi ilə bağlı verilən qərarlarda mühüm rol oynaya biləcək amilləri nəzərə alma qabiliyyətindən məhrumdur və ölçülməsi çox çətinidir. Bu modellər, borclu davranışı və onun iflası uğraması kimi məsələlərə yönələn modellərdir.

Beləliklə, kredit risklərinin idarə olunması ilə bağlı ciddi problemləri göstərən bank işində ən çox rast gəlinən çatışmazlıqlar aşağıdakılardır:

- Bankın kredit siyasətini əks etdirən sənədin olmaması;

- Bankın kredit portfelində risk konsentrasiyasında məhdudiyyətlərin olmaması;
- Kredit idarəetməsinin həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi və ya mərkəzsizləşdirilməsi;
- Borc verilən əməliyyatların yanlış təhlili;
- Borcalanların səthi maliyyə təhlili;
- Qiymətləndirilmiş girov;
- Müştəri ilə kifayət qədər tez-tez təmasda olmamaq;
- Kreditlərin istifadəsinə nəzarətin olmaması;
- Kreditlərin sənədləşdirilməsinə zəif nəzarət;
- Kredit sənədlərinin natamamlığı;
- Kredit prosesinə təsirli şəkildə nəzarət etmə və yoxlamanın mümkün olmaması.

III FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Bank risklərinin idarə olunmasında Mərkəzi Bankın nəzarəti

Qlobal maliyyə böhranından əvvəl yanaşmalarda maliyyə bazarı şərtlərinin makroiqtisadi dəyişənlər və ya pul siyasətinin ötürülməsi mexanizmləri üzərində əhəmiyyətsiz təsirləri olduğu vurğulanmışdır. Bu yanaşmaların əsasını aktiv qiymətlərindəki əhəmiyyətli tərəddüdlərin və ya tarazlıq dəyərlərindən kənarlaşmaların inflyasiya təzyiqləri ilə əlaqələndirilməsidir. Buna görə inflyasiya səviyyəsini idarə etməyə meyli olan mərkəzi banklar da maliyyə balanssızlıqlarını həll etmək gücündə olmalıdırlar. Qlobal maliyyə böhranı bu pravoslavlığın dəyişməsinə səbəb oldu.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının müasir modellərində pul sistemi iqtisadi mexanizmin işində mühüm yer tutur. Bu, praktik olaraq pul kütləsini tənzimləyən, maliyyə axınlarına nəzarət edən, pul axınlarını toplayan və yenidən bölüşdürən, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı hesablaşmalar aparan, habelə əhaliyə və iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə borc verən bir iqtisadi dövriyyə sistemidir.

“Pul sisteminin iki konsepsiyası var: birincisi, kredit münasibətləri, maliyyələşdirmə metodları və formaları məcmusu deməkdir; ikincisi, müvəqqəti olaraq sərbəst fondlar yığmağa və sonra kredit verməyə meyli olan maliyyə və kredit təşkilatlarının məcmusudur”.

Birinci halda, bank, ticarət, dövlət, istehlakçı, beynəlxalq kredit kimi münasibətlərdən danışılır. İkinci hal isə aşağıdakı parametrləri ifadə edir. Müasir pul sistemi, maliyyə aktivlərini toplayan və bölüşdürən bir neçə səviyyə olan kompleks bir mexanizmdir. Sistemin əsas əlaqələri bunlardır: mərkəzi bank, dövlət və yarı dövlət bankları sistemi; ticarət banklarını, əmanətləri, ticarət sektorunda ixtisaslaşmış bankları əhatə edən bank sektoru; ipoteka krediti.

Bu üç pilləli sxem əksər inkişaf etmiş ölkələrə (ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa) xasdır. Fərdi ölkələr bu sistemin ayrı-ayrı əlaqələrinin inkişaf dərəcəsinə görə fərqlənirlər.

Mərkəzi Bank kommersion banklarının və digər kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə bank tənzipləməsi və nəzarətini təmin edən ali orqanıdır. Mərkəzi banklar ölkənin bütün pul sistemini idarə edir, əskinasların buraxılışında inhisara malikdir, sərbəst vəsaitləri və kommersion banklarının məcburi ehtiyatlarını müvəqqəti saxlayır və likvidliyini qorumaq üçün onlara kredit verir.

Mərkəzi bankın əsas müştərisi kommersion bankıdır. Mərkəzi Bank birbaşa sahibkarlara və əhaliyə xidmət göstərmir. Əsas müştərisi iqtisadi qurumlarla mərkəzi bank arasında vasitəçi rolunu oynayan kommersion banklarıdır.

Mərkəzi Bank kommersion bankları ilə qarşılıqlı əlaqə qurur:

- 1) ən vacib qərarlar vermədən əvvəl onlarla məsləhətləşmə;
- 2) zəruri dəqiqləşdirmələrin təqdim edilməsi;
- 3) bank fəaliyyətinin tənziplənməsi ilə bağlı təkliflərə baxılması;
- 4) səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərlə bağlı kredit təşkilatına yazılı cavabların verilməsi;
- 5) könüllü əsasda fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə bank işinin müəyyən məsələlərini öyrənmək üçün komitələrin yaradılması;
- 6) kommersion banklarının fəaliyyətinə nəzarət (əsas məqsədi bank sisteminin sabitliyini, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarını qorumaqdır) və kommersion banklarının sabitliyinə nəzarət;
- 7) müstəqil olaraq məlumat və hesabatlılığı təmin etmək üçün vahid standartlar məqsədi ilə bütün kommersion bankları tərəfindən istifadə edilməli olan informasiya və proqram təminatlarının inkişafı üçün sifarişlərin verilməsi.

Müxtəlif ölkələrdə baş verən böhranlardan sonra mərkəzi bankların pul siyasətində makroiqtisadi sabitlik və maliyyə sabitliyi hədəfləri arasındakı potensial qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaları təklif edilmişdir. Bu təklifin arxasında duran əsas

amillər aşağı və sabit inflyasiya nisbətlərinin gələcək üçün nikbin olmaması, iqtisadi agentlərin anderrayterlik riskini artırması və aktivlərin qiymətlərində qəfil artımlar yaratmasıdır. Buna görə də bu şərtlər daxilində qiymət sabitliyi maliyyə sabitliyi üçün kifayət deyildir. Bu çərçivədə, pul siyasətinin həyata keçirilməsində maliyyə sabitliyinin nəzərə alındığı yeni bir nəzəri çərçivənin hazırlanması zərurəti ortaya çıxmışdır.

Fərqli mənbələrdə və ədəbiyyatlardakı risk anlayışı ilə bağlı tədqiqatlarda siyasətlə risk arasında mənfi bir əlaqə olduğu müşahidə olunur. Başqa sözlə, pul genişlənməsi bank sistemlərində risk yükünü artırır. 2000-ci illərin birinci yarısında tətbiq olunan aşağı faiz dərəcələri maliyyə bazarlarına həddindən artıq inama səbəb olmuşdur (Özbilgin İ.G. 2011: s.78-81).

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, faiz dərəcələri qaldıqda risk meylləri uzun müddət ənənəvi ötürmə mexanizmi vasitəsi ilə kreditlərini normaldan daha çox artırma biləcəklərini nümayiş etdirmişdir.

Bankların mənfəətləri şoklarla qarşılaşdıqda banklar yeni kapital cəlb etmək və ya dividend paylamaqdansa, aktiv olaraq alqı-satqı ilə reaksiya göstərirlər. Bankların aktiv qiymətləri genişləndirici pul siyasətinin tətbiq olunduğu dövrlərdə artdıqca, qiymətli kağızların da dəyərləri artır. Beləliklə, banklar təsir gücünün azalmasına aktiv tələblərini artıraraq cavab verirlər.

Ümumi şərtlər daxilində risk sevən mərkəzi banklar portfellerindəki daha az gəlirli təhlükəsiz aktivlərin payını azaldaraq, riskli aktivlərə investisiya yatırmağa meyllidirlər. Riskdən kənar banklar da risk sevən banklar kimi davranaraq riskli aktivlərə olan tələblərini artırırlar. Riskin qarşısını alan banklar isə kommunal funksiyalarını nəzərə alaraq portfellerini yenidən bölüşdürür və riskli aktivlərini azaldırlar.

Mərkəzi banklarda faiz dərəcələri yüksək olduqda, nisbətən təhlükəsiz yerlərə investisiya qoymaqla lazımi gəlir əldə edilə bilər. Ancaq faiz dərəcələri aşağı olduqda, borc və gəliri uyğunlaşdırmaq üçün riskli aktivlərə investisiya yatırılmalı olurlar. Borio

& Zhu-ya görə, aşağı faiz dərəcələri ilə hədəflənən gəlirlilik nisbəti bankların investisiya siyasətindən olduqca çox asılıdır.

Bankların gəlir əldə etməsinə və riskli davranışınq təsir edən bir sıra psixoloji və davranış motivləri mövcuddur. Faiz dərəcələrini uzun müddət aşağı səviyyədə saxlamaq bazarda dəyişkənliyi də azaldır. Dəyişkənliyin azalması bankların bir tərəfdən portfel riskinin azaldılmasına, digər tərəfdən riskin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, aşağı faiz dərəcələrinin uzun müddət qüvvədə qalması, kredit faizləri ilə depozit faizləri arasındakı yayılmada bir azalmaya və bu səbəbdən bankların gəlir axtarışında bir artıma gətirib çıxarır.

Uzun müddət aşağı risk dərəcəsində qalmaq həm gəliri, həm mənfəəti, həm də aktivlərin dəyərini artırır və beləliklə risk fərziyyəsini azaldaraq risk tolerantlığını artırır. Bu vəziyyət, əldə edilən sərvətlə birlikdə risk tolerantlığının da artdığını göstərir. Bütün bunlar risk yükünü təşviq edir. Borcalanların xalis sərvətlərinin artmasına səbəb olan faizlərin azalması, borcalanların borc almağa və investisiyalarını artırmağa imkan verən borclarını ödəmə ehtimalını azaldır. İnvestisiya artımı aktiv qiymətləri də artırdığına görə bir təsir effekti yaradır və xalis sərvəti daha da artırır.

Bu kimi proseslərdə xüsusilə vacib olan məsələ mərkəzi bankların inflyasiya səviyyəsini və qısamüddətli inflyasiya gözləntilərini idarə etmək bacarığıdır. Bu çərçivədə pul siyasətinin şəffaflığı və proqnozlaşdırılması bir tərəfdən inflyasiya və qısamüddətli faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərlə əlaqədar qeyri-müəyyənliyi, digər tərəfdən uzunmüddətli faiz dərəcələri və dolayısı ilə maliyyə bazarı qiymətləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi də azaldır.

Qısamüddətli faiz dərəcələri, xalis faiz dərəcəsini və bank sektoru kapitalının ölçüsünü təyin etməsi baxımından vacibdir. Xalis faiz dərəcəsi bank kreditlərinin gəlirliliyini müəyyənləşdirir. Uzun müddət aşağı səviyyədə saxlanılan faiz dərəcələri, gəlir əyrisinin müəyyən bir müddətdə sabit qalmasına, xalis faiz dərəcəsini artırmasına və bu səbəbdən bankların gələcəkdə risk aradan qaldırma qabiliyyətini artırmasına

səbəb olur. Digər tərəfdən, yüksək qısamüddətli faiz dərəcələri aşağı xalis faiz dərəcəsinə və bank sektorunun risk qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur (Aksu D. 2016).

Xalis faiz dərəcəsidəki artımlar bankların yeni kreditlər vermək meylini artırır. Bank kapitalındakı artımdan əvvəl reallaşa bilməyən kreditlər, bankların risk qarşılama qabiliyyətindəki artımdan asılı olaraq, yeni vəziyyətdə mövcud olur. Bu, bank balanslarındakı baş verən genişlənmə səbəbindən riskin bazar qiymətinin azalması prosesini əks etdirir.

Banklar kapital strukturlarını pul siyasətindəki dəyişikliklərə uyğun olaraq tənzimlədikdə, genişləndirici pul siyasəti quruluş nisbətlərinin artmasına səbəb olur. Maliyyə sistemində yüksək kapital banklarının nisbəti artdıqda, siyasət faizləri ilə bank riski arasında mənfi bir əlaqə qurulur. Aşağı kapitalla (yüksək təsir gücünə) sahib olan bankların sayı artdıqda, pul genişlənməsi də risk öhdəliyini artırır və siyasət faiz dərəcəsi ilə bankların risk təşəbbüsləri arasında müsbət bir əlaqəyə səbəb olur.

Aşağı faiz dərəcələrinin zəif tənzimləmə standartlarına və yüksək qiymətli kağızlara sahib olan bank sistemində riski anderraytinqə təsir göstərməsinin başqa bir yolu yüksək leverage dərəcələrinin yaratdığı mənəvi risk problemi ilə əlaqədardır. Bu vəziyyətdə likvidliyin həddindən artıq genişlənməsi bankların risk öhdəliklərini artırır. Vəkil probleminin olmadığı şərtlərdə artıq likvidlik səhmdarlara və ya mərkəzi banklara qaytarılır. Bununla birlikdə, mənəvi riskin təsiri altında, banklar mənfi xalis cari dəyəri olan layihələri həddindən artıq likvidlik verməklə maliyyələşdirməyə meyllidirlər (Maddoloni A. & Peydro J.S. 2010).

Mərkəzi banklarda mənəvi risk effektinə səbəb olan əsas amil gələcəkdə faiz dərəcələrinin aşağı olacağı gözləntisidir. Bu gözləntinin son illərdə əhəmiyyəti daha da artmış və müxtəlif ədəbiyyatlarda "Yaşılıq Təsiri" olaraq da adlandırılmışdır. Banklar sistemin sabitliyini təhdid edən bir hadisəyə məruz qaldıqda, mərkəzi bankın aqressiv dərəcə endirimini gözlədikləri zaman daha çox risk götürməyə meyllidirlər. Bu mexanizmin müdafiəçiləri siyasət faizindən daha çox mərkəzi bankın reaksiya

funksiyasına diqqət yetirirlər. Buna görə mənəvi riskin formalaşmasının əsas səbəbi faiz nisbətlərinin aşağı səviyyədə qalacağı ilə bağlı gözləntilərdir.

Mənəvi riskin formalaşmasının əsas səbəbi kimi göstərilən aşağı faiz dərəcələri də kredit riskinin azalmasına səbəb ola bilər. Aşağı faiz dərəcələri artıq müştərilərə verilmiş və hələ ödənməmiş borc- kreditlər üçün kredit riskini azaldır. Bunun əsas səbəbi yenidən maliyyələşdirmə xərclərinin azalması və borcalanların xalis sərvətlərinin artmasıdır. Bu səbəbdən, hələ ödənməmiş kreditlər üçün aşağı faiz dərəcələrinin fərqli təsirləri yarana bilər. Başqa sözlə, qısa müddətdə geri qaytarılmayan kreditlərin miqdarı yeni kreditlərin miqdarından çox olduqda, aşağı faiz dərəcələri cəmi kredit riskinin azalan təsirlərini göstərir. Orta müddətdə aşağı faiz dərəcələri, kredit standartlarının zəifləməsi səbəbindən iqtisadiyyatda kredit riskini artırma bilər. Bənzər bir nəticə digər araşdırmalarda da göstərilmişdir. Buna görə, aşağı faiz dərəcələri qısa müddətdə risk yükünü azaltsa da, uzun müddətdə artır. Bunun əsas səbəbi bankların kapital nisbətlərini dəyişdirməsi və kredit portfellerini yeni faiz səviyyəsinə uyğunlaşdırması üçün vaxt tələb etməsidir. Ənənəvi kredit kanalı mexanizminə bənzər faiz dərəcəsi azaldıqda, girov dəyərlərinin artması səbəbindən kreditlərin qaytarılması daha asan olur. Bu şərtlər daxilində bankların kredit riskləri qısa müddətdə azalır, orta müddətdə kredit standartlarının zəifləməsi riski artır. Uzunmüddətli perspektivdə faizlər mərkəzi bankın nəzarətindən kənara çıxma bilər.

Beləliklə, bütün mərkəzi bankların qarşısında duran əsas vəzifələr milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini və ölkənin kredit və bank sisteminin sabitliyini qorumaqdır. Bütün mərkəzi banklar oxşar funksiyalara malikdir və müqayisə edilə bilən tənzimləmə alətlərindən istifadə edirlər. Bu, mütəşəkkil strukturlarının tədricən yaxınlaşmasına, fəaliyyətlərinin koordinasiyasına gətirib çıxarır.

Mərkəzi bankların əsas funksiyaları əskinas buraxmaq, pul siyasəti aparmaq, bankların yenidən maliyyələşdirilməsi, kredit və bank qurumlarının fəaliyyətinə nəzarət, ödəmə sisteminin işini təşkil etmək və idarə etmək, valyuta siyasətini aparmaq

və dövlət agenti kimi fəaliyyət göstərməkdir. Bu funksiyaları həyata keçirməklə mərkəzi banklar onlara verilən tapşırıqların icrasına nail olurlar.

Bu yazıda mərkəzi bankın mahiyyəti və funksiyaları öyrənilmiş, habelə mərkəzi bankın pul sistemindəki rolu açıqlanmışdır. Rusiya Bankının fəaliyyəti, formalaşma yollarından təhlil olunur. Görülən işlər nəticəsində bank sisteminin əsas problemləri müəyyənləşdirilib və onların həlli yolları təklif edilib.

3.2. Banklarda risk menecmentinin formalaşmasında müasir bank texnologiyalarının təkminləşdirilməsi

Texnologiyanın inkişafı ilə yeni dünyada internet bankçılığı müəyyən təhdid və imkanlarla üzləşmişdir. Bu inkişafın insanların həyatına əlavə etdikləri fərsətlər barədə bir çox müsbət düşüncələr olmasına baxmayaraq, yaratdığı təhdidlər və risklər də vardır. Bunu anlamaq üçün əməliyyat riski konsepsiyası daxilində texnoloji risk ətraflı izah edilməli və müxtəlif nümunə hallarında qarşılaşılan risklər öncədən müəyyənləşdirilməlidir. Bu vəziyyətin səbəbləri və bankın bu vəziyyətə qarşı gördüyü tədbirlər qarşılaşılan risklər və təhdidlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

Əməliyyat riski və texnoloji risk anlayışları bir-biri ilə bağlı olsa da, ayrı-ayrılıqda müəyyənləşdirilməli və vurğulanmalıdır. Əməliyyat riskinə daxil olan texnoloji risk, bir bankın diqqət yetirməli olduğu vacib elementdir. Əməliyyatların çoxunun bu gün internet üzərindən həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, səhv əməliyyat, sui-istifadə, səhlənkarlıq kimi bir çox hadisələr baş verə bilər. Bu səbəbdən bankçılıq tərəfindən ən çox qiymətləndirilməli olan bu risk faktoru, həm müştərilərin inamı, həm də qurumun keyfiyyəti və imici baxımından ən çox əhəmiyyət verilməli olan mövzudur.

Əməliyyat riski, qeyri-kafi və uğursuz daxili proseslərdən, insanlardan, sistemlərdən və ya xarici hadisələrdən qaynaqlanan və qanuni riskin də daxil olduğu zərər ehtimalıdır. Başqa sözlə, bankın məlumat və hesabat sistemlərinin və daxili risk izləmə qaydalarının sıradan çıxması səbəbindən yaranan riskdir (Sermaye Ölçümünün və

Sermaye Standartlarının Uluslararası Düzeyde Birbiriyle Uyumlaştırılması). BASEL II-də əməliyyat riskinin tərfi belədir; Bu, qeyri-adekvat və uğursuz daxili proseslər, işçilər və sistemlər və ya xarici hadisələr nəticəsində yaranan birbaşa və ya dolaylı ziyan riskidir

Əməliyyat riski müvafiq tənzimləmələrdə belə müəyyən edilmişdir: “Daxili nəzarətdəki pozuntular, bank rəhbərliyi və işçiləri tərəfindən vaxt və şərtlərə əməl edilməməsi, bank rəhbərliyindəki səhvlər və pozuntular nəticəsində nəzərə alınmayan hadisələr, zəlzələlər, yanğın və daşqın kimi təbii fəlakətlər nəticəsində yarana biləcək itki və ziyan ehtimalıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əməliyyat riski anlayışı daxilində texnoloji risk də mövcuddur. Texnoloji risk informasiya sistemləri riski kimi ifadə edilir. İnformasiya sistemləri riski “avtomatlaşdırma sistemini, şəbəkəni və ya digər kritik informasiya texnologiyaları mənbələrini iş proseslərinə mənfi təsir göstərəcək şəkildə itirmə potensialıdır”. Bu tərifdə də görüldüyü kimi, texnoloji risk anlayışının qarşısını almaq üçün bugünkü bank və maliyyə sektorunda informasiya texnologiyalarına böyük əhəmiyyət verilir. Əlavə olaraq, iş hədəflərinə çatmaq baxımından əməliyyatlarını informasiya texnologiyaları olmadan davam etdirmələri qeyri-mümkün olmuşdur.

İnternet bankçılığı və bu sahənin yaradılması ilə formalaşan fürsətlər, illərdir praktikada olan bir çox əməliyyatın texnologiyanın inkişafı ilə internet mühitinə köçürüldüyünü ifadə edir.

Son zamanlarda, dövlət və özəl sektorun bütün qurumlarının internetdə olduğu görünür. Texnologiyaya ən çox investisiya qoyan sektorlardan biri olan bank sektoru, bu qurumlar arasında ən əhəmiyyətlidir. Bank sektorunda və müştərilərə xidmət şəraitində aparılan əməliyyatlar baxımından elektron bankçılığa sərmayə qoymaq üçün bu günəçən çox səylər göstərilmişdir.

Dünyadakı internet bankçılığı fikri 1970-ci illərin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində Amerika və Avropada ortaya çıxmışdır. Xüsusilə "ev / ofis bankçılığı"

anlayışı ilə internet bankçılığı xidmətləri təklif etmək istəyən banklar, bazardan böyük bir pay almağı hədəfləmişdirlər.

Yuxarıda görüldüyü kimi, bir çox sahədə yeniliklər edən bank sektoru, davamlı olaraq özünü inkişaf etdirmək və elektron bankçılıqdakı texnoloji yenilikləri izləmək üzərində işləyir. Həm bankomatlar, həm də kartlar baxımından texnologiya ilə müştərilərə yeni rahatlıqlar formalaşdırılmış oldu. Mövzunu elektron bankçılıq olaraq araşdırdıqdan sonra 2007-ci ildən 2021-ci ilə qədər internet bankçılığı baxımından araşdırılması istədikdə, aşağıdakı cədvəldəki məlumatların illər ərzində necə dəyişdiyini və internet bankçılığına tələbin artdığını göstərir.

İnternet bankçılığının banklar və müştərilər üçün təqdim etdiyi fürsətlərdən qısaca aşağıdakı cədvəldə ifadə edilmişdir.

Cədvəl 2: İnternet bankçılığının banklar və müştərilər üçün yaratdığı imkanlar

Banklar üçün imkanlar	Müştərilər üçün imkanlar
Potensial müştərilərə daha ucuz qiymətə bir çox məhsul təklif edə bilmək	İstifadə olunan sistemin rahat və sürətli istifadəsi ilə əlaqədar asanlıqla əldə edilməsi
Yer və vaxt nəzərə alınmadan hər zaman əlçatan olmaq	Vaxta və maliyyəyə qənaət edilməsi
Filiallarda əməliyyat xərclərini azaltmaq	Müştərinin banka getmək ehtiyacından qaldırılması
İnternet bankçılığından istifadə edən müştəri sayı ilə artırmaq	

Mənbə: Quliyev F. (2009). "Bankların nağdsız hesablaşma olanda yeni texnologiyaların tətbiqi" Bakı, "Azərənəşr", 734 səh.

Hər iki tərəf üçün ortaq nöqtə maliyyə məsələsidir və həm filialdakı xərclər, həm də müştərinin filiala gəlməsi üçün lazım olan çətinliklər onları bu ümumi nöqtədə birləşdirir.

Bankların intensiv texnologiya fokusu onları əməliyyat riskinə məruz qoyur. Bu səbəbdən, nüfuzlarını qorumaq baxımından bu riskə qarşı lazımı tədbirləri görmələri vacibdir.

İnternetin mövcud olduğu hər mühitdə belə vəziyyətlər ola bilsə də, bankdakı pul və pul əməliyyatları ilə dolu potensial risk də araşdırılmalıdır. Mövzusu pul olan

bankçılıqda texnoloji riskin nə qədər təsirli olduğu da göstərilir. Hər yeni texnologiya bank sektoru üçün yeni imkanlar yaratsa da, eyni zamanda yeni təhdidlər də gətirir. Nəticədə, risk ehtimalına görə alınan tədbirlər həm müştəri məmnuniyyətini təmin etmək, həm də bankın nüfuzunu qorumaq kimi qeyd edilməlidir. Bunların hər ikisi üçün möhkəm bir risk idarəetmə quruluşu yaratmaq və internetdə həyata keçirilən bütün əməliyyatları izləmək lazımdır.

Banklar texnoloji inkişaflarla paralel olaraq, xidmət və məhsullarını da şaxələndirərək, ən az xərclə ən çox qazanc əldə etməyin yollarını axtarırlar. Bu da hər yerdə filial açmaqla reallaşdırıla bilməz. Yeni bir filialın açılması, xüsusilə qısa müddətdə banklar üçün böyük xərclərə məruz qalmaq deməkdir ki, bu da isti pulun ən çox tələb olunduğu bir sektorda xidmət göstərən bir bank üçün son dərəcə riskli bir vəziyyət yaradır. Beləliklə, qısa yol olmadan nəticəyə çatmağın yollarını axtarmaq bankın davamlı fəaliyyəti üçün zəruridir. Elektron bankçılığın köməyi ilə bu kimi bəzi risklərdən qaçmaq mümkün olmuşdur (Tabak B.M., Laiz M. & Daniel C. 2010: s.217).

1960-cı illərin ortalarında ilk dəfə hərbi məqsədlə canlanan internet sürətlə digər bölgələrə də yayılmışdır. Banklar bu fürsətdən yaxşı istifadə edərək qısa zamanda internet filiallarını açıb müsbət qazanc əldə etmişdir. Bununla birlikdə, sistemdəki zəifliklərdən istifadə edərək fikir bildirən bir çox insana görə internet bank müştərisinin zərər çəkməsi internet bankçılığının sürətlə yayılmasının qarşısını almışdır. Bu hallarla davamlı mübarizə aparmaq üçün banklar firewall'ları artırmaq istiqamətində tədbirlər görməli oldular.

Qlobal rəqabət mühitində müəssisələr məlumatları sistemli şəkildə istifadə etmək, daha təsirli, daha səmərəli və yenilikçi olmaq üçün müxtəlif yollarla fəaliyyət göstərirlər. İnformasiya əsrində məlumatların istifadəsi, ötürülməsi və qiymətləndirilməsi üçün "İnformasiya Texnologiyaları" son dərəcə vacibdir. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə davamlı olaraq istehsal oluna bilən, çoxaldıla və paylaşıla bilən məlumatlar əldə edilir.

Bankçılıqda istifadə edilən kompüter texnologiyası əvvəlcə baş ofis və filiallar arasında informasiya axınını təmin etmək, əldə edilmiş məlumatları toplamaq və saxlamaq, informasiyaya çevirmək və müvafiq yerlərə ötürmək üçün istifadə olunurdu. Ancaq vaxt keçdikcə banklarda kompüter sistemi inkişaf etməyə başladı və istifadəçi sayı da artdı. Artıq banklar bütün əməliyyatlarını electron mətnlər ilə etməyə başladılar. Bank sektoru, elektron ticarətin ən sıx tətbiq olunduğu sektordur.

Bu texnoloji inkişafın nəticəsində ortaya çıxan və ümumiyyətlə “Şöbəsiz Bankçılıq Tətbiqləri” olaraq adlandırılan şəbəkəsiz bankçılıq fəaliyyətləri arasında telefon bankçılığı, ev bankçılığı və internet şöbələri nümunə göstərilə bilər. Ümumiyyətlə bankçılıqda yeni texnologiyaların tətbiqi təşkilati strukturda, banklarda informasiya axını sisteminin standartlaşdırılmasında və səmərəlilikdə bir çox dəyişikliklərə imkan verir. Bundan əlavə, eyni əməliyyatların təkrarlanmasının qarşısını almaq və daha qısa müddətdə daha çox əməliyyat etmək, orta səviyyəli menecerlərin məşğulluğunu azaltmaq və rəhbərliyi paylayaraq hər qrupa fərqli vəzifə, səlahiyyət və məsuliyyətlərə ayırmaq mümkündür.

Bankların həqiqi mənada elektron bankçılığa keçidi, 1980-ci illərin sonlarında hər kəsin öz bank əməliyyatları etməsini təmin edən bankomat (ATM) və fərdi bank xidmətləri ilə başladı. Bankomatlarda bütün əsas bank əməliyyatları bank müştərisinə verilən elektron bank kartı vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İnternet bankçılığı, dünyanın istənilən nöqtəsindən istənilədiyi zaman bankların veb saytları vasitəsi ilə internetdə bank əməliyyatlarının aparılmasına imkan verir. İnternet bankçılığında bank personalı ilə bir-bir münasibət yoxdur. Bank əməliyyatları həyata keçirilərkən müştəri avtomatik olaraq öz təlimatlarını yerinə yetirir. İnternet bankçılığında internetin yüksək və ucuz əməliyyat tutumu sayəsində pul qoymaq və çıxarmaq xaricində bütün bank əməliyyatlarını ən aşağı qiymətə və hətta pulsuz formada reallaşdırmaq mümkündür.

İnternet bankçılığı ilə müştərilər şəxsi hesabına pul qoymaq və çıxarmaqla yanaşı;

- Hesabdan çıxarışların alınması,

- Hesablarındakı pul miqdarını və hesab məlumatlarının öyrənilməsi;
- Pul köçürmələri;
- Kredit kartı sorğuları və borc ödəmə əməliyyatları;
- Valyuta əməliyyatları;
- Hər cür investisiya hesabı aktivini haqqında məlumat ticarət təlimatının verilməsi

kimi əməliyyatları həyata keçirirlər.

Fiziki filiallardan edilən bütün əməliyyatlar demək olar ki, müasir texnologiyaların köməyi ilə internet bankçılığında həyata keçirilə bilər. İnternet banklara yeni müştəri qazanmaq, müştəri münasibətlərini inkişaf etdirmək və satışlarını artırmaq üçün böyük imkanlar təqdim edir. Bu gün internet bankçılığı xidmətləri banklar üçün bir məcburiyyətə çevrilmişdir. Satış və xidmət mərhələsində internet texnologiyalarını və insan münasibətlərini birləşdirən təşkilatlar inkişaf və böyümənin önündədirlər. Böyük bankların əksəriyyəti internet strukturlarını çoxdan qurmuş və bu gün ikinci və ya üçüncü nəsillərə qədəm qoymuşlar. Banklar və maliyyə qurumları bir çox banklararası əməliyyatlarda müasir texnologiya ilə dəstəklənən öz əməliyyat və tətbiqlərini həyata keçirirlər (Minsky H. 1986).

Əhəmiyyətli bir UA ödəmə sistemi olan SWIFT sistemi uzun illərdir ki, banklar tərəfindən tez-tez istifadə olunur.

Bank tətbiqetmələrinin İnternet vasitəsilə müştərilərə təqdim edilməsi bu əməliyyatların geniş yayılmasına səbəb oldu. 1998-ci ildən bəri internetdə bank əməliyyatları aparmaq istəyənlərin sayında əhəmiyyətli bir artım olmuşdur. Amerika Baş Mühasibatlıq Ofisi, 2003-cü ildə ABŞ-da evlərindən bank xidmətləri göstərən insanların sayını 2,5 milyon olaraq təxmin edərkən, 2004-cü il üçün 18 milyon istifadəçi təxmin etmişdir.

Ölkəmizdə əhalinin əksəriyyətinin internetlə məşğul olduğunu, internetdən istifadə nisbətinin olduqca yüksək həddini və hər yaşdan fərdlər üçün internet istifadəsinin qəbul edildiyini nəzərə alaraq, bank işində kompüter və internet istifadəsini yaxşılaşdırmaq olduqca vacibdir.

Bu gün, xüsusən də iqtisadiyyat və maliyyə sahəsindəki dəyişən dinamika yaxından izlənilməli, təhlil edilməli və rəqiblərə texnoloji yönümlü üstün rəqabət qazancları qazanma imkanı təqdim etməlidir. Maliyyə və bank sektorunda yeni bir dövr başlayan internetə əsaslanan tətbiqetmələrin istifadə edilməsini tələb edən müəyyən şərtlər mövcuddur. Bu şərtlər; rəqabət, xidmət dəyərinin azaldılması, dəyişməyə uyğunlaşma, əməliyyat riskinin və əməliyyat yükünün azaldılması.

İqtisadiyyatı yaxından təqib edən banklar, bazar aktivlərini qorumaq, rəqabət üstünlüyü qazanmaq və hədəflənən iş həcmələrinə çatmaq üçün investisiyalarını planlaşdırırlar. Sürətli texnoloji inkişaf və dünya bazarları ilə inteqrasiya banklar üçün intensiv bir texnoloji sərmayəsini qaçılmaz etdi. Kompüter texnologiyalarının geniş istifadə olunduğu sektorlardan biri olan bankçılıqda kompüter mühitində əməliyyatların həyata keçirilməsi çoxdan başlamışdır (Rajan R. 2005).

Bankçılıq və maliyyə sektorunda kompüter texnologiyalarının istifadəsi və yayılması məqsədlərindən ən vacibi sektordakı rəqabətin əldə etdiyi ölçüdür. Rəqabət anlayışı indi fərqli bir ölçü qazanmışdır. Belə ki, keçmişdə, bir müəssisə bazara uyğun bir xidmət və ya məhsulu ən uyğun qiymətə təklif etdikdə sata bilirdi. Ancaq bu vəziyyət bu gün çox dəyişmişdir. Keçmişdə istehsalçıların sayı tələbkar kütləni ödəyə bilmirdi və bazarda istehsalçıların az olması məhsul və ya xidmətin daha asan alınmasına imkan verirdi. Bu gün əldə edilən nöqtədə, bir çox məhsul və xidmət seçimindən gözlənilən müştəri məmnuniyyətini maksimum dərəcədə artıracaq bir fayda yaratmaqdır.

Texnologiyadan istifadənin və texnoloji xidmətlər göstərmənin səbəblərindən biri də xidmət və əməliyyat xərclərini azaltmaqdır. Son illərdə yaşanan texnoloji inkişaflarla paralel olaraq, edilən texnoloji investisiyalar bankların investisiya xərclərini artırdı, filial və insan sayındakı azalma öz növbəsində xərclərin də azalmasına səbəb oldu.

İnternet əsaslı investisiyalar bu gün ən bahalı investisiyalar arasındadır. Bununla birlikdə, bu yüksək investisiyalar nəzərdə tutulan hədəflərə çatsa, təşkilatlar heyət

xərcləri, xidmət təminatları, reklam xərcləri, dəftərxana xərcləri və əməliyyat risklərindən maliyyə baxımından daha sərfəli nəticələr əldə edəcəklər. Bu iki ziddiyyətli təklif qiymətləndirildikdə, investisiyaların səmərəliliyi və funksiyanın ümumiləşdirilməsi son dərəcə vacibdir. Maliyyə və bank qurumları, bir tərəfdən investisiya mənbələrindən iqtisadi cəhətdən istifadə etməyə çalışırlar, digər tərəfdən bu infrastrukturları təmin etmək üçün mütəxəssis texnologiya şirkətlərindən faydalanmaq məcburiyyətində qalırlar. Edilən investisiyalardan istənilən nəticəni əldə etmək, tətbiqetmələri genişləndirərək müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsindən çox asılıdır (Jimenez G., Lopez J.A. & Saurina J. 2007).

Yeni məhsul və xidmətlərin çatdırılma sürəti texnoloji dəyişiklik sürətinə mütənasib olaraq artır. Paradiqmalardakı dəyişikliklə paralel inkişaf edən internet texnologiyası bu texnologiyalara uyğun bank xidmətlərinin inkişafını da sürətləndirmişdir. Beləliklə, dəyişikliyi idarə etmək bugünkü iş təşkilatlarının ən vacib məsələsinə çevrilmişdir. Çünki təşkilatlar şüurlu və ya ekosistem qanunları çərçivəsində, həmçinin müvəqqəti istəklər yolu ilə özlərini qismən və ya tamamilə dəyişdirməlidirlər. Xüsusilə son on il əvvəl bankların ən vacib rəqabət üstünlüyü onların geniş filial şəbəkələri və kadr sayı idi, bugünkü dünyada bu dəyərlər internetə əsaslanan bank xidmətləri ilə dəyişmişdir.

Bugünkü iqtisadiyyatda demək olar ki, bütün sektorlarda daha səmərəli işləmək və müştəri tələblərini vaxtında yerinə yetirmək, quruluş imici və davamlılığı baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müştəri məmnuniyyətini təmin etmək müştəri ilə sağlam ünsiyyət qurmaqdan asılıdır. Xüsusilə bank sektorunda sürətli iş tempi və əməliyyat yükü, sektor işçilərinin səmərəli işləməsini əngəlləyir və rutin əməliyyatlar personalın motivasiyasına mənfi təsir göstərir.

İnternet əsaslı texnologiyaların geniş yayılmasından əvvəlki dövrdə əməliyyat yükü və əməliyyat riski bank və maliyyə sektorunda nəzərə alınması lazım olan əsas məsələlərdən idi. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün istifadə edilən ən praktik və təsirli həll, artan personal məşğulluğu olaraq görüldü. Bu müddətdə işçilərin təhsili

və uyğunlaşması zaman aldı və iş yükünün artması ilə paralel olaraq maliyyə və vaxt məhdudluğu səlahiyyətli kadrların təyinatını təxirə saldı. Bu gün informasiya texnologiyaları vasitələrinin istifadəsi və geniş tətbiqi bank və maliyyə xidmətlərinin əksəriyyətini internet və mobil texnologiyalar vasitəsi ilə yerinə yetirməyə imkan verir. Bu müəssisə əməliyyat yükünü yüngülləşdirərkən işçilərin fəaliyyətindən yarana biləcək səhvlər riskini azaldır (Кабушкин С.Н. 2007).

İnternet üzərindən edilən əməliyyat dəyəri filialdan edilən əməliyyat dəyəri ilə müqayisədə çox ucuzdur. Maliyyənin azalmasına əlavə olaraq, regional fərqlərdən asılı olmayaraq günün istənilən vaxtında hər cür xidmətin göstərilməsinin rahatlığı maliyyə xidmətlərinin marketinqində mühüm rəqabət üstünlüyü yaratmışdır.

İnternet bankçılığının ən mənfi tərəfi böyük həcmdə investisiya tələb etməsidir. Gərgin rəqabət şəraitində internet bankçılığı tətbiq olunduqdan sonra bu əməliyyatlardan uzun müddət qazanmaq mümkün deyil. Lakin bu investisiya qoyulmasa, bankların sektordakı rəqabət qabiliyyəti azalacaq. Təhlükəsizliyin, məxfiliyin və sosial inamın təmin edilməsi, yüksək səviyyədə təhsil alan və texnologiya ilə böyüyən gənclər arasında daha çox rast gəlinən internet bankçılığının müvəffəqiyyətində mühüm rol oynayır.

İnternet bankçılığında əsas risklər təhlükəsizlik, nüfuz, kredit, likvidlik, faiz dərəcəsi və bazar riskləridir. Bankların internet bankçılığına üstünlük verməsinin bir çox səbəbi var. Ümumiyyətlə, banklar da bir iş müəssisəsidir və məqsədləri mənfəətin artırılmasıdır. Buna nail olmaq üçün bütün imkanlar və yeniliklər qiymətləndirilməlidir. Bəlkə də bu yeniliklərdən ən əsası elektron bankçılıqdır. İnternet bankçılığı da elektron bank xidmətləri arasında ən cəlbedicidir. İnternetdəki texnoloji inkişaf irəlilədikcə həm bank filiallarının, həm bankomat sayının, həm də ev və ofis bankçılığının əhəmiyyəti də azalmaqda davam edir. Nağd depozit və pul çəkmə əməliyyatları xaricində bank əməliyyatlarının demək olar ki, hər biri internet üzərindən edilə bilər.

İnternet istifadəsinin inkişafı müştəri trendlərində də bir dəyişiklik yaratmışdır. Müştərilərin indi bir çox kanaldan ticarət etməyə hazır olduqları görülür. Banklar müştərilərini ən çox iqtisadi üstünlük təmin edəcək kanala yönəldirlər. İnternet bu kanalların zirvəsindədir. Bunun səbəbi müştərinin onlayn əməliyyatı banka xeyli ucuz başa gəlməsidir (Банковское дело: современная система кредитования. 2013).

Maliyyə qurumları da ticarətçilərinə onlayn maliyyə idarəetməsi xidmətləri, ödəmə müxtəlifliyi və ya saxtakarlıqdan qorunma xidmətləri təqdim edərək müştərilərinə fayda verə bilər. İnternet bankçılığında artım pərakəndə bank tətbiqetmələrinə və yeni məhsullara tələbi də artırır. İnternet istifadəçiləri internet bank məhsulları ilə yaxından tanış olur və onlayn alış-verişləri və reklamları ilə tələblərini artırırırlar.

İnternet xidmətlərinin bank işinə verdiyi töhfələri belə izah etmək mümkündür:

- Birə bir ünsiyyət təmin edir; E-poçt və ya interaktiv səhifələrdən istifadə etməklə bank müştəriləri, fiziki şəxslər və ya şirkətlərlə birbaşa ünsiyyət əldə edilir. Adi poçt xidmətindən daha sürətli, səhvsiz, izlənməsi asan və qənaətcildir.

- Fərdiləşdirmə ilə müştərilər özlərini vacib hiss edə bilərlər; İnternet filialı səhifələrində və tətbiqlərində özəl bank məlumatlarını fiziki şəxslərə təqdim etmək mümkündür. Bu, müştəri məmnuniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

- Yeni bank alətləri təklif edir; İnternet bankçılığını yalnız istifadə edilmiş bank alətlərinin internet mühitinə köçürülməsi kimi düşünmək olduqca geniş yayılmışdır. Dünyada sürətlə artan internet istifadəsi və elektron ticarətin yaxın illərdə ölkəmizdə intensiv şəkildə istifadə ediləcəyi şübhəsizdir.

- Fərdi əməliyyatların artırılması üçün əməliyyat xərclərini azaldır; Son illərdə bank sistemində pərakəndə bankçılığın əhəmiyyəti xeyli artmışdır və yaxın illərdə daha da şaxələnməsi və geniş həcmdə artması gözlənilir. Daha müxtəlif və daha çox əməliyyatlar filiallarda xərcləri də artırır. Bununla yanaşı, pərakəndə bankçılıq çox vacib bir qazanc mənbəyidir; Bu səbəbdən getdikcə daha az həcmli və şəxsi əməliyyatların yaxşı idarə edilməsinə və az xərclə aparılmasına ehtiyac vardır.

- Müştərilərin məlumat bazasını yaratmağa imkanı verir; Şöbələrindəki müştəri qeydləri banklar tərəfindən müxtəlif səbəblərdən laqeydlilik yarada bilər. Şəxsi məlumatlar bu günə qədər vacib sayılmasa da, bu gün müştərilərinin yaşı, cinsi, doğum tarixi və peşəsi kimi məlumatlar ticarət şirkətləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada elektron müştəri münasibətlərindən (e-crm) danışmaq lazımdır. CRM, bütün prosesləri (istehsal, maliyyə, marketinq, satış) əhatə edən "idarəetmə fəlsəfəsi" və ya yanaşma şəklində ifadə edilir.

- Texnoloji imkanlar bankın yaxşı imicini formalaşdıran bir amildir; İnkişaf etməkdə olan texnologiya xaricində qalmaq və bankların xidmət ölçülərinin genişlənməsi müştəriyə müsbət təsir göstərir. Klassik filial anlayışına əlavə olaraq müştərilərin mümkün gözləntilərinə cavab verməyə hazır olan bir virtual filial bankların yenilikçi və inkişafa açıq olduqlarının göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Bank sektoru üçün məhsulların marketinqi və tanıtımı üçün günümüzün ən təsirli rabitə vasitələrindən biri olan internet texnologiyalarından istifadə edilməsi vacibdir. Bank sektoru müştəri ilə ünsiyyət zamanı alıcıya mesaj ötürmək və daha sonra rəyləri səmərəli almaq üçün internet bazasında daha təsirli və sürətli olur (Quliyev F. 2009). Bunun fərqiində olan banklar veb əsaslı məhsullar hazırlayır və istifadə edirlər. İnternetdə bank əməliyyatları aparmaq banka və müştərilərinə böyük üstünlük və imtiyazlar gətirir.

Bankların müştərilərinə təqdim etdiyi internet bank məhsulu, bugünkü texnoloji dövrün və bank sektorunun parlaq ulduzudur. Müştəri və bank ünsiyyətinin əsasını təşkil edən internet bank məhsulu hər gün inkişaf etdirilməkdədir. Bank əməliyyatları, İnternetə bağlı olan hər hansı bir vasitə ilə həyata keçirilə bilər.

Ümumilikdə isə texnologiyanın başgicəlləndirici sürətilə hər zaman ayaqlaşmaq mümkün görünür. Banklar gündəmi yaxından təqib etməli və bu istiqamətdə investisiya qoymaqdan qaçınmamalıdırlar. İnternet bank tətbiqetmələrinin istehlakçı üçün ən vacib üstünlüyü bir şöbəyə getmək ehtiyacının aradan qaldırılmasıdır. Bu tətbiqetmənin praktikliyi və ani məlumat axını sayəsində fərdi müştərilər öz investisiya

və ödənişlərini 24 saat idarə edə və üstünlüklərini daha şüurlu bir şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bu sistemin istehlakçı üçün ən əhəmiyyətli dezavantajı mümkün təhlükəsizlik problemləridir. Hər cür tədbir alınmasına baxmayaraq, veb saytların hələ də 100 faiz etibarlı olmaması və əlaqəsi olmayan şəxslər tərəfindən fərdi şifrələr əldə etmək ehtimalı bir çox istehlakçının internet bankçılığından çəkinməsinin əsas səbəbidir.

İnternet bankçılığı və bu istiqamətdə yaradılan müasir texnologiyalar ənənəvi bankçılığın mənfi problemlərinin həlli kimi təklif olunur. İnternet bankların müştəriləri ilə münasibət qurma tərzini dəyişdirir, yəni müştəriləri ilə əlaqələrin qurulmasına, inkişafına və reallaşdırılmasına güclü təsir göstərir. Mövcud xidmətləri müştərilərə ötürməyin fərqli bir yolu olmaqla yanaşı, internet bankçılığı da bir çox üstünlük təmin edir. İnternet bankçılıq internet ödəmə sistemlərini asanlaşdırır və bir çox xidmət və alış-verişin ötürülməsini təmin edir.

Müştərilər əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün yerini dəyişməli və çox vaxt sərf etməli deyillər. Bank xidmətini istədikləri yerdən tez və asanlıqla əldə edə bilirlər. İnternet kanalında edilə biləcək əməliyyatlar bütün müştərilər üçün bərabərdir və eyni sürətdədir. Bununla birlikdə, şirkətlər üçün istəyə bağlı olaraq, xüsusi icazə və təsdiq mexanizmləri qurula bilər. Beləliklə, şirkətlər praktik və təhlükəsiz bir avtomatik idarəetmə mexanizmi təmin edir. İnternet bankçılığı sayəsində bankların xərclərini azaltması və bankların müştəriləri ilə birbaşa əlaqə qurması mümkündür. İnternet bankçılığının digər üstünlüklərinə bankın nüfuzunun möhkəmləndirilməsi və yeni müştərilərin cəlb edilməsi daxildir. Buna görə banklar filiallarının yükünün azalması və müştərilərə daha sürətli xidmət göstərməsinin asanlıığı nəticəsində müştərilərini internet filiallarına yönəltməyə çalışırlar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qlobal maliyyə böhranından əvvəlki yanaşmalarda maliyyə bazarı şərtlərinin makroiqtisadi dəyişənlər və ya pul siyasətinin ötürülməsi mexanizmləri üzərində əhəmiyyətsiz təsirləri olduğu vurğulanmışdır. Bu yanaşmaların əsası aktiv qiymətlərdəki əhəmiyyətli tərəddüdlərin və ya tarazlıq dəyərlərindən kənarlaşmaların inflyasiya təzyiqləri ilə əlaqəli olmasıdır. Buna görə, tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, inflyasiya səviyyəsinə nəzarət etmək üçün müraciət edən mərkəzi banklar da maliyyə balanssızlıqlarını həll edə bilməkdədirlər. Qlobal maliyyə böhranı bu ortodoksallığın dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqat işi göstərir ki, böhrandan sonra mərkəzi bankların pul siyasətində makroiqtisadi sabitlik və maliyyə sabitliyi hədəfləri arasındakı potensial qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaları lazım olmuşdur. Bu təklifin arxasında duran əsas aşağı və sabit inflyasiya nisbətlərinin gələcək üçün nikbin olması, iqtisadi agentlərin risk öhdəliklərini artırması və aktivlərin qiymətlərində ani artımlara səbəb olmasıdır. Buna görə də, bu şərtlər daxilində qiymət sabitliyi maliyyə sabitliyi üçün kifayət etməməkdədir. Bu çərçivədə, pul siyasətinin həyata keçirilməsində maliyyə sabitliyinin də nəzərə alındığı yeni bir nəzəri çərçivənin hazırlanması artıq müasir dövrdə zərurətə çevrilmişdir.

Risk menecmentinin məqsədi bankların üzləşdiyi riskləri azaltmaq, zərərlərin qarşısını almaq və iş həcmələrini genişləndirməklə gəlirliliyi və maliyyə göstəricilərini artırmaqdır. Risklərin idarə edilməsi, maliyyə nəticələrinin ölçülməsində, aktivlərin gəlirliliyi və ya kapitalın gəlirliliyi kimi maliyyə hesabatlarından yaranan ənənəvi maliyyə nisbətləri əvəzinə, daha yaxşı risklə tənzimlənən gəlirlərə əsaslanma bilər.

Nəticə etibarilə, risk menecmenti effektiv olması üçün bank rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənməli və nəzarət edilməli olan bankların maliyyə göstəricilərinin artırılması, davamlılığının təmin edilməsi və mümkün risklərin azaldılması baxımından təsirli bir vasitə kimi istifadə olunan vacib bir müddətdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə hər kəs üçün bir ehtiyac olaraq texnologiyadan istifadə artmış və geniş yayılmışdır. Xüsusilə bütün qurumlar bu asan sistemdən istifadə edərək satış imkanları əldə edərkən, məhsul marketinqi baxımından bank sektoru da ön sırada dayanır. İnternet bankçılığı ilə yepyeni məhsullar, imkanlar, rahatlıq, sürət və aşağı qiymət bunu üstün etmişdir. Ancaq bankçılıq imkanları ilə yanaşı təhdidlər də var. Təhlükələrə prosesdə yaranan risklər daxildir. Bir çox risk növündən ən vacibi olan əməliyyat riski haqqında araşdırmalar da bir öncəki paraqraflarda öz əksini tapmışdır. Əməliyyat riski ilə qarşılaşdıqda, müştərinin gözündə nüfuza təsir edən, sistem səhvlərini ehtiva edən və bəzən səhv davranışı ilə müştərini çətin vəziyyətə gətirən bir risk formalaşır. Bu səbəbdən banklar bu riskin meydana gəlməsinin qarşısını almaq üçün bir çox qoruyucu proqramdan istifadə edirlər. Ancaq bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, müştərilər və eləcə də bank üçün bəzi mənfi halların yaşandığı görülməkdədir.

Araşdırmamızda, əməliyyat riski konsepsiyasının mahiyyəti texnoloji risk anlayışı ilə birlikdə təqdim olunur; Bu halların yaranmasına gətirən səbəblər, onların nəticələri və görülən tədbirlər izah olunur. Mövzusu pul olan bankçılıqda texnoloji riskin nə qədər təsirli olduğu da göstərilməkdədir. Bundan əlavə, müştərilərin fərdi məlumatlarına elektron poçt, mobil telefon xətti, veb sayt, viruslar vasitəsilə daxil olan əməliyyatlardan və təhlükələrdən də bəhs edilmişdir. Risk vahidi bu baxımdan bank sektoru üçün ən vacib yer hesab olunur.

Tədqiqatın gətirdiyi nəticələrdən biri də odur ki, hər yeni texnologiya bank sektoru üçün yeni imkanlar yaratsa da, eyni zamanda yeni təhdidlər də gətirir. Nəticədə, risk ehtimalına görə alınan tədbirlər həm müştəri məmnuniyyətini təmin etmək, həm də bankın nüfuzunu qorumaq kimi qeyd edilməlidir. Bunların hər ikisi üçün möhkəm bir risk idarəetmə quruluşu yaratmaq və internetdə həyata keçirilən bütün əməliyyatları yaxından və detallı şəkildə izləmək həm bankın, həm də müştərinin təhlükəsizliyi üçün son dərəcə vacibdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ş.Ə. (2015). “Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası”. Bakı, “Elm” 125 səh.
2. ADİU “Bank işi”, II cild, 2016.
3. Azərbaycan Respublikası “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanun, 1996.
4. Bağırov M.M. (2013). “Bank və bank əməliyyatları”. Bakı, “Təhsil” 78 səh.
5. Bəşirov R.A. (2017). “Bank işi”. Bakı, “Azərnəşr” 412 səh
6. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə. (2013). “Menecment”, Bakı, “Çaşıoğlu”, 13 səh.
7. Əlirzayev Ə. (1997). “İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar”. Bakı, “Təhsil”, 199 səh.
8. Əliyev T.N. (1995). “Menecmentin iqtisadi və təşkilati mexanizmi”, Bakı, “Mütərcim”, 146 səh.
9. Əsgərova R.V. (2007). “Pul, kredit və banklar”, Bakı, “Elm və Təhsil”, 46 səh.
10. Kazımlı X., Quliyev İ. (2011). “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”, Bakı, “Elm”, 347 səh.
11. Qeybullayev Q. (2003). “İqtisadi risk nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı, “Azərbaycan”, 163 səh.
12. Quliyev F. (2009). “Bankların nağdsız hesablaşma olanda yeni texnologiyaların tətbiqi” Bakı, “Azərnəşr”, 734 səh.
13. Məmmədov C. (1997). “Bank işi”. Bakı, “Qanun”, 147 səh.
14. Məmmədov Z. (2007). “Pul, kredit və banklar”. Dərslik. Bakı, 207 səh.
15. Mövsumov C. (2011). “Kredit”. Bakı, “Çaşıoğlu”, 311 səh.
16. Orucov İ. (2008). “Pərakəndə bank xidmətləri”. Bakı, “Elm”, 438 səh.
17. Z.F. Məmmədovun rəhbərliyi ilə "Bank işi" dərslik, 2 cildlik, "Azərnəşr, Bakı 2016 1000 s

18. Quliyeva Ş.T. (2011). “Maliyyə riskləri və onların idarəedilməsi”. Bakı, “Elm”, 174 səh.

19. Tağıyev və başqaları (1999). “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”, Bakı, “Adiloğlu”, 85 səh.

İngilis dilində

1. Altman, Edward Andrea Resti ve Andrea Sironi, (2011), “Default Recovery Rates in Credit Risk Modeling: A Review of the Literature and Empirical Evidence”, Research Paper, İtalya, Aralık 2003.

2. Carling, Kenneth, Tor Jacobson, Jesper Lindé ve Kasper Roszbach, (2004), “Corporate Credit Risk Modelling and The Macroeconomy”.

3. Jarrow R.A., Stuart M.T. “The Intersection of Market and Credit Risk”. Journal of Banking & Finance. Vol.24, №1-2, 2000.

4. Jimenez G., Lopez J.A. & Saurina J. (2007). How does competition impact bank risk-taking? Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper Series, 23 p.

5. Liu L., Wang S., Wang J. and Liu M. (2017). Predicting Beijing's Tertiary Industry with an Improved Grey Model. Applied Soft Computing, 57 p.

6. Maddoloni A. & Peydro J.S. (2010). Bank risk taking, securitization, supervision and low interest rates: Evidence from the euro area and the US lending standards. ECB Working Papers, 1248 p.

7. Marie-Paule Laurent and Schmit M. (2007), “An Empirical Approach to Estimate Residual Value Risk and its Interconnection with Credit Risk”, Solvay Business School, Belgium, <http://affi2007.ubordeaux4.fr/Actes/178.pdf>, (14.05.2011)

8. Minsky H. (1986). Stabilizing an unstable economy. Yale University Press, New Haven.

9. Rajan R. (2005). Has financial development made the world riskier? NBER Working Paper, 128 p.

10. Tabak B.M., Laiz M. & Daniel C. (2010). Financial stability and monetary policy-the case of Brasil. Banco De Brasil Working Paper.

Türk dilinde

1. AKGÜÇ Öztin (2007), Banka Yönetimi ve Performans Analizi, İstanbul: Arayış Basım
2. Aksu D. (2016). İmalat sektöründe kur riskinin birincil ve ikincil etkileri ve kur riskine karşı çözüm önerileri. Muhasebe ve Finansman Dergisi. 71.
3. Altıntaş M.A. (2006). Bankacılıkta Risk Yönetimi ve Sermaye Yeterliliği. Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
4. Anderson A. (2001). Riskler ve risk yönetimi. seminer notları. Ankara.
5. BIS, “Sermaye Ölçümünün ve Sermaye Standartlarının Uluslararası Düzeyde Birbiriyle Uyumlaştırılması (Yeni Basel Sermaye Uzlaşısı)” BDDK Araştırma Dairesi (çev.) 12.
6. Candoğan M.A. & Altan M. (2014). Basel Kriterleri Çerçevesinde Operasyonel Risk Ölçüm Yöntemlerinin Karşılaştırılması: Örnek Bir Uygulama. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31.
7. Giese G. “Basel II Çerçevesinde İçsel Derecelendirme Sürecine Giriş”, Melek Acar Boyacıoğlu (çev.). Bankacılar Dergisi. №46, 2003.
8. Özbilgin İ.G. (2011). Bilgi Teknolojileri Yönetişimi. Bilişim Dergisi. S.134.

Rus dilinde

1. Бабичева Ю.А. (2006). Банковское дело -М.: Экономика.
2. Банковское дело: современная система кредитования. Москва: КноРус, 2013.
3. Волков С. (2007). Стратегия управления рисками -М: ИНФРА.
4. Воронин Ю.М. (2007). Управление банковскими рисками -М: НОРМА.

5. Грабовый С. (2005). Риски в современном бизнесе. - М.: Банки и биржи, ЮНИТИ.
6. Жуков Е.Ф. (2006). Банковские риски-М: ЮНИТИ.
7. Лаврушина О.И. (2005). Банковское дело -М: ИНФРА.
8. Кабушкин С.Н. (2007). Управление банковским кредитным риском: М.: Новое знание.
9. Ковалев П.П. (2013). Банковский риск менеджмент: Москва: КУРС: ИНФРА.М.
10. Коробов Ю.И. (2007). Банковское дело - М: ИНФРА-М.
11. Коробкова Г.Г. (2007). Банковское дело -М.: Юристъ.
12. Коробова Г.Г. (2005). Банковские риски и управление -М: НОРМА-М.
13. Кудрявцев О. (2006). Система снижения рисков -М: ЮНИТИ.
14. Кривошеев В. (2007). Управление банковскими рисками -М: НОРМА.
15. Лаврушин О.И. (2004). Основы банковского менеджмента -М: Инфра-М.
16. Лапуста М.Г. (2005). Риски -М: НОРМА.
17. Марьин С. Управление банковскими рисками. // Экономика и жизнь. 2006. №23, 44 стр.
18. Масленченков Ю. Способы минимизации банковских рисков. // Финансист. 2007. №12, стр.16-17.
19. Москвина В. Снижение риска кредитования предприятий. // Бизнес и банки. 2007. №30. стр.1-2.
20. Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. (2006). Современные деньги и банковское дело М.: ИНФРА-М.
21. Севрук В.Т. (2007). Банковские риски. - М., “Дело ЛТД”.
22. Сплетухов Ю., Канаматов К. (2007). Страхование банковских рисков -М: НОРМА.
23. Соколинская Н.Э. Банковские риски. // Деньги и кредит. 2007. №12.
24. Тимохин Г.С. (2005). Банковские риски -М: ИНФРА.

İnternet resursları

1. <http://www.iqtisadiislahat.org/>
2. <http://www.worldbank.org/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Kommersiya bankının kredit riski idarəetmə sistemi.....	41
Cədvəl 2: İnternet bankçılığının banklar və müştərilər üçün yaratdığı imkanlar.....	59

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İqtisadi risk nəzəriyyələri və meyarları.....	30
Qrafik 2: Riskin funksiyaları.....	31